

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра нової та новітньої історії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: «Політика пам'яті щодо Першої світової війни за часів Веймарської
республіки (1919–1933 рр.)»

Виконала: студентка II курсу магістратури

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032-«історія та археологія»

Кошельнік Владислава Олександрівна

Керівник: к. і. н., доц.

Ченчик Дмитро Володимирович

Рецензент: к. і. н., доц.

Коваленко Тетяна Миколаївна

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Історіографічний огляд.....	6
1.2. Джерельна база	14
1.3. Методологія та методи дослідження.....	17
РОЗДІЛ 2. ПАМ'ЯТЬ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ В 1919–1923 рр	18
2.1. Ілюзії та розчарування: формування образу Першої світової війни у період перемир'я	18
2.2. Конструювання пам'яті про війну у перші роки існування Веймарської республіки.....	27
2.3. Проблема вшанування пам'яті полеглих у Першій світовій війні.....	47
2.4. Відображення війни у освіті, науці та культурі	56
РОЗДІЛ 3. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ В 1924– 1933 РР.....	65
3.1. Конкуренція наративів та міфів про війну у суспільно-політичному дискурсі Веймарської республіки	65
3.2. Комеморативні практики щодо загиблих у війні	78
3.3. Трансформація пам'яті про війну в освіті, науці та мистецтві	88
ВИСНОВКИ.....	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	106
ДОДАТКИ.....	120

ВСТУП

Актуальність дослідження. Після завершення Першої світової війни процеси конструювання пам'яті про неї мали значний вплив на суспільно-політичний простір Веймарської республіки. Протягом 1914–1918 рр. звістки про перемоги та поразки, загибель військових та цивільних, а також поширення міфів та образів неминуче визначали присутність війни у житті суспільства. Це сприяло тому, що й після поразки та заключення мирного договору, війна продовжувала залишатися визначним фактором у розбудові нової держави. Таким чином війна справила багатогранний вплив на історію Веймарської республіки. Тож видається важливим поглянути на цю складову політики пам'яті, як таку, що займає центральне місце у побудові політичних та соціальних дискурсів у Німеччині міжвоєнного періоду.

Пропонований аналіз політики пам'яті у міжвоєнний період у контексті відображення, зокрема, того як політичне використання пам'яті про війну може впливати на розвиток та історію держави є актуальним в рамках сучасного етапу історії, де на жаль, ряд країн, зокрема, Україна, стикнулися з війною. Крім того видається цікавим поглянути як тлумачення війни може впливати на конструювання образу окремих політичних, суспільних діячів та образу інших націй і те яким чином це визначає ставлення до цих постатей/націй.

У соціальній сфері конструкти пам'яті стають частиною формування суспільної свідомості та колективної ідентичності. Вони формують та передають уявлення про подію, у тому числі для передачі її наступним поколінням. Актуальним у даному контексті є розгляд того як Перша світова війна вплинула на суспільство Веймарської республіки та його поступову трансформацію, яка в підсуму призвела до формування тоталітарної моделі. Також у цьому контексті актуальним питанням для розгляду є вплив який має війна на формування освітнього, наукового та мистецького простору, де конструювання пам'яті про неї проходить на перетині наративів політичних груп та особистого досвіду митця/науковця.

Комплексне дослідження політики пам'яті щодо Першої світової війни у Веймарській республіці є актуальними і для сфери історичної науки, де ця тема не отримала широкої популярності. Зокрема, навіть у німецькій історіографії тематика досліджень сконцентрована у більшій мірі навколо вивчення політики пам'яті про Другу світову війну.

Об'єктом дослідження є процес формування та функціонування політики пам'яті щодо Першої світової війни.

Предметом дослідження є основні засади, принципи, механізми та засоби конструювання різноманітних наративів щодо Першої світової війни в межах дискурсу пам'яті у Веймарській республіці.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1919 по 1933 рр. Нижньою хронологічною межею є рік прийняття конституції та становлення Веймарської республіки, верхня хронологічна межа – рік приходу до влади Адольфа Гітлера та НСДАП і відповідна зміна основ дискурсу про Першу світову війну.

Територіальні межі включають у себе територію Веймарської республіки у 1919–1933 рр.

Мета дослідження полягає в аналізі процесу формування і функціонування політики пам'яті про Першу світову війну у Веймарській республіці в 1919–1933 рр.

Для реалізації поставленої мети були визначені наступні **завдання**:

- визначити основні засади формування колективної пам'яті про Першу світову війну в окреслений період;
- дослідити політичні чинники впливу на комеморативну політику щодо війни;
- з'ясувати особливості характеристики та використання Першої світової війни як об'єкта політики пам'яті (у суспільно-політичному, науковому дискурсах Веймарської республіки);
- визначити основні тенденції формування та функціонування політики пам'яті в засобах масової інформації;

- схарактеризувати домінуючі історіографічні образи Першої світової війни;
- проаналізувати загальну роль місць пам'яті, навчальної літератури та культурних репрезентацій на формування образу Першої світової війни у суспільній свідомості.

Наукова новизна роботи:

- зроблено компаративний аналіз різних комеморативних моделей щодо Першої світової війни, притаманних різним політичним силам.
- досліджено вплив конкуренції цих практик комеморації на німецьке суспільство та політичну культуру країни, у тому числі щодо формування різних суперечливих суспільних наративів та міфів.

Практичне значення результатів дослідження: отримані результати можуть бути використані для створення досліджень історичного, соціологічного, психологічного спрямування, пов'язаних з вивченням особливостями формування політики пам'яті у Німеччині, її впливу на суспільство і його розвиток. Зокрема, на основі даної роботи можна створити дослідження присвячені особливостям змін у конструюванні політики пам'яті про Першу світову війну у різні періоди історії Німеччини. Матеріали, представлені у дослідженні, можуть становити інтерес для науковців, які вивчають політичні, соціальні та культурні аспекти історії Веймарської республіки, а також історію встановлення нацистського режиму.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Перший розділ присвячений огляду історіографії, джерельної бази та методології дослідження. У другому розділі висвітлено особливості конструювання та поширення інтерпретацій пам'ять про Першу світову війну у 1919-1923 рр. Третій розділ показує основні аспекти протиріччя наративів політичних сил та їхній вплив на суспільство, культуру та майбутнє Веймарської республіки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробленості проблеми.

Історіографія представлена працями, які за тематичною спрямованістю можна поділити на три великі групи: 1) загальнотеоретичні дослідження пам'яті, політики пам'яті; 2) праці з історії Веймарської республіки, зокрема її соціальної та культурної сфери; 3) спеціально-тематичні праці присвячені процесу конструювання пам'яті про Першу світову війну у Веймарській республіці у 1919–1933 рр.

До першої групи належать праці, що стосуються дослідження пам'яті та теоретичних засад політики пам'яті. Основні методологічні принципи висвітлені у роботах наступних вчених: М. Альббакса, А. Ассман, Я. Ассман, П. Нора.¹ Крім них слід звернутися до праць П. Коннертона, Дж. Оліка та Д. Робінса, В. Шивельбуша². Доробок британського соціолога П. Коннертона, складають зокрема такі дослідження: «Як суспільства пам'ятають», які торкаються проблематики передачі пам'яті соціальних груп наступним поколінням. Напрацювання Дж. Оліка та Д. Робінса стосуються досліджень соціальної пам'яті та мнемоничних практик. Ці роботи закладають та доповнюють методологічну базу дослідження. В. Шивельбуш розглядає вплив поразок у війні на процеси конструювання пам'яті про подію на прикладі прихильників Конфедерації та їхньому програші у Громадянській війні у США, Франції та Німеччини та їх поразок у франко-пруській та у Першій світовій війні відповідно.

Роботи з другої групи у рамках дослідження допомагають скласти картину становлення та розвитку Веймарської республіки у 1919–1933 рр., її соціальної історії. Використання таких праць у дослідженні є необхідним,

¹ Halbwachs M. On Collective Memory / tr. L. A. Coser. Chicago, 1992. 244 p.; Assmann A. *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999. 240 s. Assmann J. *Collective Memory and Cultural Identity*. Cultural History/Cultural Studies. Spring - Summer, 1995. №. 65. P. 125-133.

² Connerton P. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 121 p.; Olick J. K., Robbins J. *Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices*. *Annual Review of Sociology*. 1998. Vol. 24. P. 105-140; Schivelbusch W. *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery*. 2nd ed. New York: Picador. 2004. 416 p.

оскільки окремі історичні події та процеси мали вплив на те, яким чином конструювалася пам'ять про Першу світову війну. Дослідженням яке розкриває хід історичного розвитку Німеччини у міжвоєнний період є робота Г. Вінклера «Німеччина: довгий шлях на Захід», де автор висвітлює специфіку політичних процесів у країні¹. Також у цьому контексті є важливим спільна збірка авторів під редакцією Н. Россоль та Б. Цімана². Збірка надає інформацію про найважливіші аспекти суспільства, культури та політики того періоду, дозволяючи читачеві зрозуміти особливості та суперечності цієї епохи.

Німецький дослідник Р. Бессель розглядає наслідки Першої світової війни для Німеччини³. Автор робить спробу зрозуміти чому і як демократичні інститути зазнали краху в Німеччині після 1918 р., і приходить до висновку, що наслідки Першої світової війни одним з вирішальних елементів цієї невдачі. Бессель зосереджує увагу на післявоєнному суспільстві Німеччини. Детально розглядає хід демобілізації після Першої світової війни, причому в його широкому розумінні як соціального і психологічного, а також економічного і військового процесу. Ці аспекти допомагають визначити внесок війни, поразки та періоду післявоєнного переходу в політичну культуру Веймарської республіки. Фокус на політичному фоні республіки роблять у своїй роботі історик Е. Д. Вайтц.⁴ Його дослідження має на меті прослідкувати «як демократичну республіку можна зруйнувати зсередини». Автор фокусується на вивченні процесу розвитку політичної думки у суспільстві та поширення націонал-соціалістичних ідей.

Робота Б. Фудла⁵ присвячена розгляду історії німецьких ЗМІ міжвоєнного періоду. Автор приділяє увагу аспектам висвітлюванню у пресі гучних подій та відомих постатей в часи Веймарської республіки. Ця праця допомагає з'ясувати яку роль ЗМІ відігравали у конструюванні, поширенні чи критиці інтерпретацій війни представлених різними політичними силами.

¹ Winkler H. A. Germany: The Long Road West: Volume : 1789-1933. / tr. Al. Sager. Oxford University Press, 2007. 1350 p.

² The Oxford Handbook of the Weimar Republic. / ed. N. Rossol, B. Ziemann. Oxford University Press. 2022. 1021 p.

³ Bessel R. Germany after the First World War. Oxford: Clarendon Press, 1993. 344 p.

⁴ Weitz E. D. Weimar Germany : promise and tragedy. Princeton University Press, 2007. 448 p.

⁵ Fulda B. Press and Politics in the Weimar Republic. Oxford University Press, 2009. 272 p.

Третю групу складають дослідження власне присвячені процесу формування пам'яті про Першу світову війну у Веймарській республіці. Теоретичне дослідження та зацікавлення проблематикою пам'яті про Першу світову війну у Веймарській республіці починається наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. і пов'язано із загальною популяризацією наряду студій пам'яті та, зокрема, «суперечкою істориків» («Historikerstreit») у ФРН (1986–1989 рр.). Важливо підкреслити, що дослідження про Першу світову війну у цей період створювалися у рамках ще однієї дискусії, що розгорнулася ще у 1960-х рр. Гамбурзький історик Фріц Фішер у своїй роботі 1961 р. «Цілі Німеччини в першій світовій війні» він висунув тезу про те, що Німеччина несе основну частку відповідальності за Першу світову війну. Крім того, він припустив, що в існувала широка спадкоємність німецьких зусиль щодо експансії та гегемонії, у період з XIX ст. до 1945 р. Суперечка щодо тези Фішера зайняла важливе місце в історичній науці та була значною мірою представлена в публічній сфері. Вона вважаючись навіть сьогодні одним із великих поворотних моментів історичної науки у ФРН і не тільки.

Актуальними роботами 1980-х рр. залишаються, дослідження У. Гейнемана та В. Ягера¹ про вплив дискусії про вину у війні та «легенди про удар у спину» на політичний та суспільний простір Веймарської республіки. Головною тезою дослідників стало твердження про те, що після 1918 р. питання про вину у війні залишалося політичним питанням найвищого рівня. Крім того публічна дискусія про відповідальність за розв'язування світової війни стала ще більш політично вибуховою, оскільки держави-переможниці включили звинувачення у винуватості у Версальському мирному договорі. Роботи базовані на широкій джерельній базі, що дозволяє репрезентувати основні положення та тенденції розвитку вказаної проблематики. Схожий аспект дослідження присутній в роботі початку 1990-х років було авторства

¹ Heinemann U. «Die Last der Vergangenheit: Zur politischen Bedeutung der Kriegsschuld- und Dolchstoßdiskussion». *Die Weimarer Republik* / ed. Bracher, Funke, Jacobson. Düsseldorf, 1987. S. 371-386.; Heinemann U. *Die verdrängte Niederlage: Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik*. Vandenhoeck & Ruprecht, 1983. 362 s.; Jäger W. *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debatte 1914-1980 über den Ausbruch des Ersten Weltkrieges*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 1984. 323 s.

М. Драйєра та О. Лембке¹, які розглянули особливості дебатів про вину у війні в період від заключення перемир'я у 1918 р. і у процесі мирних переговорів.

Основною особливістю робіт полягає в тому, що автори впевнені у фактичній вині Німеччини за розв'язування війни. у 1914 р. Вони ретельно та надзвичайно критично розглядають усі спроби інституцій, партій та асоціацій заперечити провину Німеччини у війні та створити справжні пропагандистські бар'єри проти об'єктивної оцінки ролі Німеччини у подіях 1914 р. Однак у процесі розгляду цього питання виключається роль суспільства (не політиків, істориків) і його переконання про те, що Німеччина аж ніяк не була головним чи навіть єдиним винуватцем світової війни. (Над)критичне дослідження провини у війні у 1980-х і 1990-х рр, було наслідком консенсусу, який склався з 1970-х років щодо питання вини Німеччини у розгортанні Першої світової війни.

Розгляду ролі ветеранів та їхнього досвіду у політичному житті республіки присвячена робота американського історика Дж. Л. Мосса². Однією з центральних цілей тут є оцінка твердження про те, що солдати на передовій отримали деструктивний досвід та стали байдужими до людського життя. Після війни це спричинило те що ветеранські асоціації у Веймарській республіці, зокрема націонал-соціалістичні «штурмовики», були такими привабливими та чому їхні члени так прагнули до насилля.

Роботи написані протягом 2000-х рр. були присвячені окремим елементам пам'яті про війну, а також тому як інтерпретували війну у культурній сфері. Навколо питання про місце «духу 1914 р.» у контструкті пам'яті міжвоєнного періоду сконцентрована робота В. Верхея «Дух 1914 року та винахід національної спільноти»³. Він стверджує що «дух 1914 р.» був одним з головних елементів пропаганди у воєнний період, а після його завершення був використаний націонал-соціалістами в якості механізму для просування своєї

¹ Dreyer M., Lembcke O. Die deutsche Diskussion um die Kriegsschuldfrage 1918/19. Duncker & Humblot, 1993. 272 s.

² Mosse G. L. Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars. New York: Oxford University Press, 1990. 317 p.

³ Verhey J. Der «Geist von 1914» und die Erfindung der Volksgemeinschaft. Hamburg: Hamburger Edition, 2000. 416 s.

політичної програми та одночасного вирішення соціальних реформ, яких німці ждали, зіткнувшись з нестабільністю післявоєнного періоду.

Вплив досвіду наслідків Першої світової війни на фронтовиків досліджує Б. Ціман¹. Робота сконцентована навколо питання про те, як досвід насильства, був осмислений, переданий у міжвоєнний період. Ціман заперечує основні тези наведені у роботі Дж. Мосса, стверджуючи, що не всі ветерани війни були схильні до насилля та мали мілітаристські настрої. Він також має на меті висвітлити внутрішні зв'язки та взаємодію між досвідом війни на фронті та вдома та, таким чином, проаналізувати якою мірою фронт і тил були пов'язані.

Для розгляду особливостей функціонування наративів про війну у культурній сфері важливими є збірка під редакцією К. Лейдекера про суспільне сприйняття літератури про війну, Б. Кестер про кіномистецтво Веймарської республіки.²

Наступний період створення робіт про політику пам'яті щодо Першої світової війни можна віднести до 2010–2020-х рр. Актуалізація цієї теми у світовій науковій спільноті пов'язана з відзначенням сторіччя початку та закінчення війни у 2014 та 2018 рр. відповідно.

«Спогади з передової» Д. Палмера³ пропонують детальний аналіз того, як і чому в післявоєнних суспільствах Великої Британії, Франції та Німеччини з'явилися різні розуміння та уявлення про війну та її мету. Палмер зосереджується на літературних творах і мемуарах, щоб дослідити, як їхні автори «зрозуміли свій досвід через оповідання, і те, що їхні сучасники зробили з цих текстів». Палмер стверджує, що Німеччина зіткнулася з унікальним викликом у своїх публічних і приватних спробах згадати війну через її нездатність встановити узгоджену національну вшанування її солдатів перед лицем поразки, суперечки щодо капітуляції 1918 р. та народження республіки.

¹ Ziemman B. *War Experiences in Rural Germany: 1914-1923 (Legacy of the Great War)*. Berg Publishers, 2006. 320 p.

² *German Novelists of the Weimar Republic. Intersections of Literature and Politics.* / ed. K. Leydecker. Camden House, 2006. 294 p.; Kester B. *Film Front Weimar: Representations of the First World War in German Films from the Weimar Period (1919-1933)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003. 332 p.

³ Palmer J. *Memories from the Frontline: Memoirs and Meaning of The Great War from Britain, France and Germany*, London: Palgrave Macmillan, 2018. 349 p.

Також проблематику написання та змісту мемуарів розглядає у своїй роботі С. Роджек.¹

Б. Ціман у своїй книзі «Суперечливі пам'яті: республіканські ветерани війни та політична культура Веймарської республіки» концентрує увагу на ролі республіканських наративів у суспільній дискусії про Першу світову війну². Автор підкреслює помилковість тези про те, що наративи правих були широко підтримані населенням протягом усього періоду існування Веймарської республіки. Також підкреслюється, що ветерани війни були важливими гравцями дискусії про пам'ять про Першу світову війну та окремі групи могли забезпечити широку підтримку республіки. Робота Цімана водночас визнає нездатність таких груп, як Рейхсбунд та Рейхсбанер, успішно боротися з наративом правих, у період з 1929 по 1933 рр., але доводить, що, незважаючи на цю невдачу, члени таких груп «були в авангарді спроб розробити прореспубліканську мову пам'яті про війну та відповідний набір пам'ятних символів і ритуалів у публічній сфері»³.

Грунтовним дослідженням впливу поразки у Першій світовій війні суспільно-політичний дискурсу республіки є книга Г. Крумейха⁴. У роботі автор називає поразку «непережитою травмою», яка постійно «бентежила» німецьке суспільство, ускладнюючи примирення з минулим та складністю пошуку інтерпретацій війни. Саме цей фактор призвів до падіння демократії у 1933 р. Певним недоліком роботи є по суті концентрація на висвітленні політики пам'яті у період 1914 до 1925 рр. Таким чином поза увагою дослідника залишається доволі важливий відрізок історії функціонування різних наративів про війну, коли праві партії змогли популяризувати свій наратив.

¹ Rojek S. Versunkene Hoffnungen. Die Deutsche Marine im Umgang mit Erwartungen und Enttäuschungen 1871–1930. Berlin: Walter de Gruyter, 2017. 532 s.

² Ziemman B. Contested Commemorations: Republican War Veterans and Weimar Political Culture. New York: Cambridge University Press, 2013. 328 p.

³ Ibid. P. 3.

⁴ Krumeich G. Die unbewältigte Niederlage: Das Trauma des Ersten Weltkriegs und die Weimarer Republik. Verlag Herder GmbH, 2021. 331 s.

Дослідити аспекти меморіальної політики допомагають роботи Б. Шульте, С. Кремер¹. Розглянути особливості освітньої галузі у Веймарській республіці дає змогу робота Л. Мьоріке та В. Якобмайера². Відображають процес генези «легенди про удар у спину» роботи Дж. С. Васчика, М. Садлера, М. Фаренвальдта,³

Слід підкреслити, що обрана тематика розкривається в основному в німецькій історіографії, хоча американські, британські автори також розглядали окремі аспекти проблематики. Серед українських авторів слід відмітити статті А. Мартинова, який розглядав висвітлення тематики Першої світової війни у німецькомовній історіографії. Загалом дослідження створені на обрану тематику охоплюють вивчення політики пам'яті щодо Першої світової війни у межах політичного, суспільного, наукового та культурного дискурсів. Але при цьому по суті відсутня комплексна праця, яка б охоплювала розгляд вказаної тематики у період з 1919 по 1933 рр. Незначною увагою дослідників користуються дослідження окремих практик вшанування загиблих, зокрема розгляд питання про місця пам'яті Першої світової війни, що знаходилися поза межами Німеччини та їхнього відвідування родичами загиблих чи ветеранами. Також недостатньо дослідженою є відображення війни в образотворчому мистецтві та театрі міжвоєнного періоду.

1.2 Джерельна база

Джерельну базу дослідження умовно поділено на наступні групи: матеріали офіційного походження, матеріали агітаційно-пропагандистського характеру, матеріали особового походження, історіографічні джерела,

¹ Schulte B. Veteranen des Ersten Weltkrieges. Der Kyffhäuserbund von 1918 bis 1933. Bielefeld: transcript Verlag, 2020. 304 s.; Cremer S. G. «Mahnzeichen kontra Totenkult. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Kriegs- und Gefallenendenkmals». 2016. 13 s. ART-Dok: web-site. URL: <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/volltexte/2016/4568> (дата звернення: 24.07.2023)

² Mörike L. Nationale Geschichtspolitik: Der Versailler Friedensvertrag in der 100-jährigen Erinnerung in Schulbüchern aus vier Nationen. Transcript Verlag, 2022. 278 s. Jacobmeyer W. Das deutsche Schulgeschichtsbuch 1700 – 1945: Die erste Epoche seiner Geistesgeschichte im Spiegel der Vorworte. Band 3: Dokumentation der Vorworte und Lehrbücher 1871 – 1945. Eckert Beiträge, 2013. S. 1391-1409.

³ Vascik G. S., Sadler M. R. The Stab-in-the-Back-Myth and the Fall of the Weimar Republic: A History in Documents and Visual Sources. New York: Bloomsbury Academic, 2016. 240 p.; Fahrenwaldt M. A. The Knives Are Out. The Reception of Erich Ludendorff's Memoirs in the Context of the Dolchstoß Myth, 1919–1925. *Portal Militärgeschichte*, 2021. 15 s.

меморіальні об'єкти, художню літературу, навчально-освітню літературу, аудіовізуальні джерела.

Матеріали офіційного походження представляють офіційний дискурс німецької влади стосовно пам'яті Першої світової війни. Серед них зокрема, постанови та матеріали засідань кабінету міністрів, законодавчі акти, Конституція Веймарської республіки¹, які висвітлюють різноманітні заходи владних органів у процесі формування пам'яті про Першу світову війну та ставлення до її учасників. Крім того важливим в контексті розгляду процесу формування пам'яті про війну є Версальський мирний договір², який по суті був одним з факторів який впливав на конструювання пам'яті.

Значний масив інформації надають джерела агітаційно-пропагандистського характеру, зокрема матеріали німецьких ЗМІ, таких як «Berliner Volkszeitung», «Berliner Tageblatt», «Deutsche Tageszeitung», «Die Rote Fahne», «Vorwärts», «Neue Preussische Kreuz-Zeitung», «Frankfurter Zeitung», «Berliner Lokal-Anzeiger»³. Обрані ЗМІ, центральна та регіональна друкована преса, мали різну політичну орієнтацію, що дає змогу відобразити суспільну реакцію на подію, що вивчається, та політику пам'яті щодо неї та доповнити картину діяльності керівних органів та політичних груп у поширенні комеморативних практик. Крім того слід відмітити карикатури, створені у вказаний період, які представлені на сторінках «Kladderadatsch» та «Simplicissimus»⁴. Також до цього виду джерел слід віднести програмні документи та передвиборчі агітаційні плакати німецьких партій серед яких зокрема, документи Соціал-демократичної партії Німеччини, Німецької народної партії, Німецької національної народної партії, Німецької демократичної партії, партії Центру⁵.

¹ Lichtspielgesetz. Vom 12. Mai 1920.; Dokumente Nr. 32. Kabinettsitzung. Tod Friedrich Eberts. Die Kabinette Luther I/II. Band 1. ; Dokumente Nr. 209 Ministerrat vom 26. Oktober 1925, 18 Uhr. Die Kabinette Luther I/II. Band 2 ; Die Verfassung des Deutschen Reichs, 11. August 1919.

² Treaty of Peace, Between the Allied and Associated Powers and Germany, signed at Versailles, June 28, 1919.

³ Berliner Tageblatt. 30 July 1930.; Die Rote Fahne. №1592. 12. Juni 1925. Berliner Lokal-Anzeiger. № 150. 28 März 1924.; Deutsche Zeitung. № 580. 23 December 1924.; Neue Preußische (Kreuz-)Zeitung. № 602. 23 December 1924.

⁴ Hahmann W. «An die Kurzsichtigen». Kladderadatsch. 30 November 1919. S.1.; Heine T.«Friedenskuss». «Simplicissimus». 1919. S. 1.

⁵ Richtlinien der Deutschen Zentrumspariei. 1922.; Grundsätze der Deutschnationalen Volkspartei. Berlin, 1920.

До джерел особового походження належать промови/виступи/мемуари політичних та військових діячів, що дають можливість відобразити їхні погляди щодо пам'яті про Першу світову війну. Так показовою у цьому плані є промови президента Ф. Еберта, канцлера Ф. Шейдемана, лідера НСДАП А. Гітлера¹, які доволі чітко виділяють позиції пам'яті щодо війни. Мемуари військових та політичних діячів, що брали участь у війні, зокрема, Е. Людендорф, А. фон Тірпіца, Т. фон Бельтман-Гольвега² допомагають відобразити окремі елементи, які були складовими наративів правих сил та активно використовувалися, наприклад під час судових процесів у 1920-х рр.

Окремо слід виділити історіографічні джерела, які включають наукові та науково-популярні роботи про Першу світову війну. Вони дають можливість відобразити оцінку подій, риси репрезентації минулого та специфіку розгляду Першої світової війни залежно від історичних та суспільно-політичних умов. Для більш детального уявлення були залучені праці німецьких істориків, Г. Дельбрюка, А. Валя, М. Гобомана, Г. Онкена, Й. Цікурша, Ф. Гартвіга, Е. Бранденбурга та Ф. Тімме³. Ця вибірка є доволі репрезентативною, оскільки представлені автори мають окремі схожі та однак і відмінні риси у тлумаченні Першої світової війни та її наслідків. Це дає змогу виокремити основні тенденції репрезентації війни у німецькій історіографії з 1919 по 1933 рр.

Важливим джерелом для відображення формування пам'яті про Першу світову війну виступають пам'ятники, меморіали, меморіальні дошки. В умовах існування конкуруючих інтерпретацій пам'яті про війну у суспільно-політичному дискурсі, у Веймарській республіці ускладнювався процес візуальної мови вшавування пам'яті про Першу світову війну та загиблих.

¹ Ebert F. «Ansprache an die Heimkehrenden Truppen»; Hitler A. Rede. 7 Dezember 1930. Stuttgart Rathaus; Philipp Scheidemann gegen die Annahme des Versailler Vertrages. 12. Mai 1919.

² Ludendorff E. Kriegführung und Politik. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1922. 342 s.; Ludendorff E. Meine Kriegserinnerungen 1914-1918. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn. 1919. 628 s.; Ludendorff E. Vom Feldherrn zum Weltrevolutionär und Wegbereiter Deutscher Volksschöpfung. II. Band: Meine Lebenserinnerungen von 1926 bis 1933. Stuttgart 1951. 431 s. Bethmann Hollweg T. von. Betrachtungen zum weltkriege. Berlin: R. Hobbing, 1919-1921. 280 s.

³ Delbrück H. Der Stand der Kriegsschuldfrage. Zeitschrift für Politik. Vol. 13. 1924. S. 297-319.; Brandenburg E. Von Bismarck zum Weltkriege. Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte. Berlin, 1924. 472 s.; 101. Wahl A. Deutsche Geschichte. Von der Reichsgründung bis zum Ausbruch des Weltkriegs (1871-1914). Band 1. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1926. 717 s.

Відповідно і меморіальні об'єкти несуть різне змістове навантаження та мають різноманітну форму художнього вираження.

Відобразити різні інтерпретації пам'яті про війну допомагають й літературні твори, оскільки існували як твори, які романтизували війну, так і ті, що представляли пацифістський погляд. Серед робіт слід виокремити «Легенду про метвого солдата» Б. Брехта, «На Західному фронті без змін» Е. М. Ремарка, «В сталевих грозах» та «Війну як внутрішнє переживання» Е. Юнгера.

Також у якості джерела дослідження було залучено навчально-освітню літературу, зокрема шкільні підручники з історії та методичні рекомендації для вчителів. Шкільна література є певним відображенням по-перше досягнень у сфері дослідження конкретної історичної теми, а також політики держави у сфері утвердження певного наративу щодо знакових історичних подій.

Аудіовізуальні джерела також дозволяють з'ясувати як Перша світова війна була репрезентована у культурній сфері. Роботи митців «Нової об'єктивності» та течії дадаїзму представляють критичний погляд на війну поширений у перші післявоєнні роки. Навпаки у кіномистецтві переважала тематика зображення мужності, сміливості німецьких військових та цивільних і схвалення військового досвіду. Були проаналізовані картини «Західний фронт 1918», «1914 – останні дні перед світовою пожежею», «Народ у біді: Героїчна пісня Танненберга» та ін¹.

Вказана джерельна база є доволі репрезентативною та дозволяє всебічно проаналізувати процес формування та функціонування політики пам'яті щодо Першої світової війни у досліджуваний період.

1.3 Методологія та методи дослідження

Поняття «політика пам'яті» є ключовим у методології цього дослідження і розглядається як використання історичного минулого/пам'яті для легітимації певного суспільного/політичного явища, процесу, режиму тощо. Важливо підкреслити його важливу відмінність від терміну «історична політика», який

¹ 1914 - die letzten Tage vor dem Weltbrand (1931). Youtube :web-site, 2020; Westfront 1918 (1930). Europeanfilm: web-site.

визначає в якості акторів, що беруть участь у конструюванні пам'яті, лише державу та її інститути. Політику пам'яті здійснюють як державні органи, так і опозиційні партії, громадські об'єднання, наукова та культурна спільнота.

Важливе значення для подальшої побудови терміну «колективна пам'ять», про який вперше написав у своїх працях французький соціолог М. Альбвакс. Термін виник в інтелектуальному середовищі школи «Анналів», котра зароджувалася в той час. Альбвакс розглядав колективну пам'ять як частину суспільного життя, яка змінюється відповідно до різних потреб суспільства.

Основні ж базиси студій пам'яті почав закладати інший французький вчений П'єр Нора. Він увів поняття «місць пам'яті» (*les lieux de mémoire*), як таких, що зберігають/формують пам'ять про історичні події. Історики можуть досліджувати спосіб репрезентації минулого, закодованого у пам'ятниках, символах, дискурсах та ін. П. Нора фактично визначив проблему відокремлення історії від пам'яті й форми їх взаємопроникнення та взаємодії. Ця концепція дає можливість проаналізувати зміст образів минулого представлених у матеріальних та нематеріальних об'єктах пов'язаних з пам'яттю про Першу світову війну. При дослідженні меморіальної традиції можна спиратися на дослідження Райнгарта Козеллека. Також слід підкреслити важливість звернення до поняття «ландшафту пам'яті» у контексті вивчення даної проблематики.

Упродовж останніх двох десятиліть, саме в період буму досліджень пам'яті, найбільш значущими постатями вважаються британський соціолог П. Коннертон, що досліджував «Як суспільства пам'ятають», німецькі фахівці Ян та Алейда Ассманн, котрі увели поняття «комунікативна пам'ять» і запропонували дихотомію «комунікативна – культурна пам'ять». А. Ассман Активну участь у розробці проблем пам'яті та розгляді того, як складаються соціальні уявлення про минуле. Слід також відмітити напрацювання В.Шивельбуша із дослідження історії поразок та культурою боротьби проти них. Ці дослідники зробили значний внесок у розвиток студій пам'яті,

створивши підходи, які є загальноновживаними серед науковців та мають важливе значення для розгляду особливостей конструювання пам'яті про Першу світову війну. Р. Дж. Кошар визначає меморіальні об'єкти та публічні вшанування як предмет складних історичних, естетичних, культурних і політичних дискурсів, які впливають на формування пам'яті та національної спадкоємності.

Використання загальнонаукових методів аналізу, синтезу індукції та дедукції дозволило опрацювати та структурувати зібраної інформації для використання її у рамках дослідження. Спеціально-історичні методи допомогли виявити особливості конструювання образів Першої світової війни у політичному, науковому, суспільному дискурсі Веймарської республіки. Метод історіографічного аналізу дозволив проаналізувати особливості досліджуваної історичної епохи. Ретроспективний метод допоміг розглянути наративи та міфи поширені у 1914–1918 рр. та встановити зв'язки між ними та образами післявоєнної епохи. Історико-генетичний метод дозволив прослідкувати процес еволюції основних засад політики пам'яті Веймарської республіки, а метод порівняльного аналізу – зіставити різні інтерпретації Першої світової війни, які існували протягом окресленого періоду, виявити основні маркери в осмисленні цієї події істориками, а також зіставити її образи поширені у культурній сфері. Історико-системний метод був використаний для розгляду ветеранів Першої світової війни як окремої суспільної групи.

РОЗДІЛ 2. ПАМ'ЯТЬ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ В 1919–1923 РР.

2.1 Ілюзії та розчарування: формування образу Першої світової війни у період перемир'я

Перша світова війна розгорталася в епоху нових і ефективних засобів комунікації, які допомагали розповсюдити уявлення про неї та сприяти масштабному формуванню її образу. Але умови за яких населенню різних держав довелося примиритися з цією війною відрізнялися у широкому соціальному, політичному, культурному та психологічному сенсах. Зрештою для Німеччини, яка програла у війні та за мирною угодою несла відповідальність за її розв'язання, цей процес виявився тяжкою ношею і суспільство мало знайти колективну мову скорботи та пам'яті після її завершення.

Загалом процес конструювання пам'яті про війну став важливою частиною суспільного та політичного дискурсу Веймарської республіки. Слід підкреслити, що вона формувалася на основі наративів та міфів, які вже існували та тих які виникли лише після укладення мирної угоди або набули популярності у цей період. Перші з них з'явилися між 1914 та 1918 рр. задля посилення підтримки війни серед військових і цивільного населення. Ці уявлення та переконання, разом з отриманим особистим досвідом, визначали значну частину спогадів, навіть з урахуванням того, що результат війни призвів до появи нових інтерпретацій конфлікту. Тому для визначення особливостей формування пам'яті про Першу світову війну у післявоєнний період коротко окреслимо наскрізні наративи, поширені протягом 1914–1918 рр.

Оголошення кайзером Вільгельмом II про участь Німеччини у війні влітку 1914 р. викликало бурхливі реакції. Чоловіки та жінки збиралися на площах, на розі вулиць і біля кіосків, вигукуючи патріотичні пісні та

розмахуючи прапорами на підтримку рішення про початок бойових дій¹. Такі настрої були викликані поширеним наративом про те, що Німеччина вступає в справедливу боротьбу з агресивними сусідами, що погрожують знищити німецький народ. Серпневі промови кайзера Вільгельма II та канцлера Теобальда фон Бетмана-Гольвега у яких війну називали не інакше як боротьбою проти цілого світу ворогів² та самообороною³ підкріплювали впевненість у тому сама війна є виправданою та необхідною.

Описані настрої названі «духом 1914 року» і будуть популярним наративом пропаганди. Він перетвориться на міф про загальну підтримку війни і буде активно поширюватись навіть після того, як реальність війни розвіє початковий ентузіазм. Це відбулося, зокрема, через затяжний характер війни та складні умови життя з якими стикнулися німці. У своєму романі «Рік народження 1902» письменник Ернст Глєзер розмірковував про ситуацію в тилу, зокрема про голод, який і він сам пережив. Він зазначав, що до 1917 р. «ми майже не згадували про війну, всі наші розмови були про нестачу їжі»⁴. Ця зміна настроїв посилювала фрагментацією досвіду та оцінок значення війни. Але тим не менш почуття національного обов'язку та свідомості сформувало в німців суспільне розуміння та пам'ять про значення війни на довгі роки⁵.

Свою роль у формуванні пам'яті про війну відігравали й інші наративи та образи, що поширювалися з боку державних та військових органів, преси. Перш за все активно творився та тиражувався образ «непереможної німецької армії», яка не прогала жодної битви та найближчим часом вщент розіб'є ворога. Поширеною тенденцією також стала практика героїзації загиблих солдатів. Одним з найпопулярніших міфів на підтримку цього образу є «міф про Лангемарк», битву, що відбулася в листопаді 1914 р. Це була невдала

¹ Enthusiasm and Sympathy for Austria on the Streets of Berlin. August 1, 1914. *German History in Documents and Image*: web-site. URL: https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_image.cfm?image_id=2288 (дата звернення: 25.06.2023)

² Kaiser Wilhelms Aufruf zum Krieg. SWR2: web-site. URL: <https://www.swr.de/swr2/wissen/archivradio/kaiser-wilhelm-1914-aufruf-zum-krieg-100.html> (дата звернення: 25.06.2023)

³ Rede des deutschen Bundeskanzlers Theobald von Bethmann-Hollweg vor dem Reichstag, 4. August 1914. S. 1.

⁴ Gläser E. Born in 1902. *Wilhelmine Germany and the First World War, 1890-1918*. Volume 5. Hunger. 1928. *German History in Documents and Image*: web-site. URL: [https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/907_Hunger_Ernst%20Glaeser%20\(Eng\)_171.pdf](https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/907_Hunger_Ernst%20Glaeser%20(Eng)_171.pdf) (дата звернення : 25.06.2023)

⁵ Bessel R. *Germany after the First World War*, Oxford: Clarendon Press, 1993. P. 6.

спроба прорватися крізь ворожі лінії під Іпром, яка призвела до жахливих втрат ледве навченого резервного корпусу добровольців¹. Тільки-но автори армійського звіту від 11 листопада 1914 р., прагнули відвернути увагу громадськості від військового провалу та подати битву успішною операцією. У повідомленні звеличувався героїзм молодих солдатів. Штурм ворожої траншеї, в оригінальному тексті міфу про Лангемарк, відзначався як важлива перемога: «захід Лангемарка, полки молоді під пісню «Deutschland, Deutschland über alles» прорвалися на першу лінію ворожих позицій і взяли їх»². І більшість населення сприйняло цю версію подій. Міф про Лангемарк стане наріжним каменем кампанії з героїзації загиблих солдатів

Окрім об'єднавчої ідеології та міфології війни була потрібна фігура уособлення єдності та героїзму німецького народу. Новий вимір тогочасної війни як технічної війни на знищення посилив суспільну тугу за героєм. Таким героєм став Пауль фон Гінденбург. Основу міфу про Гінденбурга склали події битви під Танненбергом, де німецькі війська розбили дві російські армії, що просунулися на територію Німеччини. Перемога у Східній Пруссії пов'язувалася зі спогадами про Грюнвальдську битву або Битву під Танненбергом 1410 р. Битва під Танненбергом у серпні 1914 року подавалася як запізніла помста за 1410 рік, захист «давньої німецької землі» від небезпечного слов'янського ворога³. «Герой Танненберга» Пауль фон Гінденбург видавався німцям рятівником від військової катастрофи. Одним із найяскравіших тогочасних втілень міфу про «рятівника» Гінденбурга була, встановлена у 1915 р. у Берліні, дванадцятиметрова статуя воєначальника з вільхового дерева (додаток 1). Швидкий генезис міфу після перемоги під Танненбергом, втілювався в справжньому культі Гінденбурга⁴. Гінденбург залишався символом перемоги

¹ Biegert H. Realität und Mythos im Ersten Weltkrieg: Das Beispiel Langemarck/Ypern. *Leviathan*. 2016. Vol. 44, No.1. S. 110. *Jstor*: web-site.URL: <https://www.jstor.org/stable/24886403> (дата звернення : 27.06.2023)

² Amtliche Kriegsdepeschen. 1915. *Nach Berichten des Wolffschen Telegr.-Bureaus*. Band. I. Berlin: Nationaler Verlag, 1915. S. 217.

³ Hoegen J. von. Der «Marschall» und der «Gefreite». Visualisierung und Funktionalisierung des Hindenburg-Mythos im «Dritten Reich». *Politische Ikonographie*. 2019. No.1. S. 3. URL: <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/8240/von-hoegen.pdf> (дата звернення : 27.06.2023)

⁴ Pyta W. Paul von Hindenburg als charismatischer Führer der deutschen Nation. *Charismatische Führer der deutschen Nation*/ ed. F. Möller. München, 2004. S. 121.

протягом усієї війни та після її завершення. Популярність створена цим міфом принесла пізніше Гінденбургу в тому числі й посаду президента Веймарської республіки. Загалом усі вказані елементи воєнної пропаганди залишатимуться в центрі багатьох важливих політичних та суспільних дискусій про Першу світову війну і після її закінчення¹.

Однак по мірі розгортання затяжних бойових дій стало очевидним, що німецька пропаганда не мала у своєму арсеналі достатньо інструментів для якісної підсилення ідей про доцільність ведення довготривалої війни. Це, разом з економічними та політичними чинниками, визначило поступове зменшення підтримки війни з боку населення. Протягом 1917–1918 рр. у суспільстві все частіше поставало питання про доцільність продовження війни. Чиновники відзначали зневажливі згадки населення про імператорську сім'ю, офіцерський корпус. Німецький художник Георг Грос відобразив ці почуття на малюнку «Цілителі вірою» («Придатний до служби»), де зображено офіцерів і лікарів, які оголошують скелет придатним до військової служби (додаток 2)². Для автора та багатьох німців довготривала тотальна війна підірвала пошану до влади та старих еліт.

До осені 1918 р. можливості Німеччини продовжувати вести війну стали достатньо обмеженими. Все частіше звучали заклики до припинення бойових дій та перемир'я. Врешті наказ командування німецьких ВМС наприкінці жовтня 1918 р. завдати Британії серйозного удару на морі викликав хвилю невдоволення. Почалися протестні виступи, які поступово охопили всю країну і призвели до революції. 9 листопада було оголошено про зречення Вільгельма II і проголошено республіку. У той же час після декількох днів обговорення 11 листопада у Комп'єнському лісі було підписано перемир'я, що означало завершення Першої світової війни і по суті програш Німеччини.

¹ Verhey J. Der «Geist von 1914» und die Erfindung der Volksgemeinschaft. Hamburg: Hamburger Edition, 2000. S. 309.

² Grosz G. «Fit for Active Service! (The Faith Healers)». *Creative Flair*: web-site.

URL: <https://creativeflair.org/article/all-about-fit-for-active-service-the-faith-healers-by-george-grosz/> (дата звернення: 28.06.2023)

Разом із заключенням перемир'я для суспільства настав момент переосмислення війни у світлі її підсумків. Важливим аспектом цього процесу став особистий досвід людини/групи людей від якого багато в чому залежало ставлення до цього конфлікту. Солдати або «фельдграу», як називали фронтовиків Першої світової війни, отримали досвід бойових дії та виживання в окопах. Цивільне населення, хоч не брало безпосередньої участі у війні, проте опинилося втягнутим у війну через фактичне існування «тилу» і отримувало свій досвід життя під час війни¹. До цього різного досвіду додавалася звісно й політичні прихильності, які впливала на те, як людина сприймала війну й оцінювала її завершення. Проте як німці сприйматимуть результати війни, залежало також від того, наскільки справедливим чи несправедливим на думку суспільства будуть умови мирної угоди. Тогочасне німецьке суспільство здебільшого зневажало мир за будь-яку ціну, відкидало відповідальність за початок війни та очікувало «миру законного та справедливого» та умов, які вони вважали почесними, відповідними позиції Німеччини². Філософ Ернст Трельч, описував Німеччину у цей час як «країну мрій періоду перемир'я»³.

Німці очікували, що за умовами майбутньої угоди Німеччина втратить незначну частину території та не буде виплачувати репарації. Значна частина суспільства дотримувалася думки, що обговорення миру буде рівноправним діалогом між двома сторонами конфлікту і ніяких жорстких умов союзники висувати не будуть. Члени кабінету міністрів вважали, що компенсація, яку вимагатимуть переможці, буде обмеженою і її можна погасити, наприклад, віддавши тим свої колонії. Більш за те кабінет був впевнений, що вони зможуть висувати зустрічні вимоги до союзників.

Разом із очікуванням мирних переговорів у німецькому суспільно-політичному просторі активно розгорталися дискусії щодо питання про вину у війні. Ліві партії в уряді накладали провину за розгортання війни на кайзера,

¹ Hartmann D. Das Erbe des Ersten Weltkrieges. Erinnerungskultur und Denkmäler in der Weimarer Republik und heute. Munich: GRIN Verlag, 2013. GRIN: web-site URL: <https://www.grin.com/document/366562> (дата звернення : 28.06.2023)

² The Oxford Handbook of the Weimar Republic. / ed. N. Rossol, B. Ziemann. Oxford University Press. 2022. P. 924.

³ Schivelbusch W. The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery, 2nd ed. New York: Picador. 2004. P. 17.

урядовців і військових офіцерів, а також на «імперіалістичну систему» загалом. Покладання відповідальності за війну на старий режим було доволі поширеним явищем. Передбачалося, що переможці оцінять зміни, які відбулися в країні та те, що нація склала зброю з власної волі. Помста і покарання нації, яку ошукали її лідери, означали б вчинити несправедливість нарівні з несправедливістю цих самих лідерів. Ця точка зору домінувала в уряді Веймарської республіки, серед Німецької демократичної партії (НДП) і партії Центру. Починаючи з грудня газета Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини «Republik» стала публікувати колонку «Ганебний стовп», де автори розповідали про людей, які їхню на думку втягнули Німеччину в катастрофу 1914 р.¹

Своєрідним прикладом слідування такій позиції є діяльність очільника Баварії Курта Ейснера з публікації дипломатичних документів, які, на його думку, демонстрували вину Німеччини у війні. Так він намагався переконати британців і особливо французів, що тепер існує нове німецьке керівництво, яке не причетне до розв'язування війни і може створити нову Німеччину, яка буде добрим сусідом². Союзники повинні підтримувати цю нову країну, а не накладати на неї покарання спрямоване проти старої монархії та військових. Проте представлені Ейснером версії документів, зокрема доповідь баварського посланця в Берліні графа Лерхенфельда, викликали великий резонанс. Ці публікації мали доволі суперечливий характер і хоча, як і задумувалося, несли підтвердження, що Німеччина винна у розв'язанні війни, однак це призвело до зовсім інших наслідків. Наприклад, на ці документи, обгрунтовуючи свої «жорсткі» вимоги на мирній конференції буде посилалися Жорж Клемансо («просякнута кров'ю правда вже відома з імперських архівів»³). Тим не менш Ейснер продовжив свої виступи через що стикнувся з різкою критикою, зокрема, з боку канцлера Філіпа Шейдемана, який назвав публікацію документів «побиттям Німеччини палицею». Подальші публікації Ейснера

¹ Dreyer M., Lembcke O. Die deutsche Diskussion um die Kriegsschuldfrage 1918/19. Duncker & Humblot, 2020. S. 61.

² Hopkins N. S. Charisma and Responsibility: Max Weber, Kurt Eisner, and the Bavarian Revolution of 1918. *Max Weber Studies*. 2007. Vol. 7, №. 2. P. 188.

³ Цит. за: Krumeich G. Die unbewältigte Niederlage: Das Trauma des Ersten Weltkriegs und die Weimarer Republik. Verlag Herder GmbH, 2021. S. 160.

викликали ще більш негативну реакцію. Макс Вебер у січні 1919 р. написав критичну статтю «До питання про провину у війні» («Zum Thema der Kriegsschuld») називаючи два місяці перемир'я «періодом нікчемності» коли «літератори» намагалися пояснити негативний результат війни провиною за її розв'язання¹. Вебер також висловив думку, що у розв'язанні війни винна скоріше Російська імперія, яка «абсолютно і за всіх обставин бажала війни заради самої війни...»². Однак ні діяльність Ейснера, ні статті Вебера не призвели до формування більш «м'яких» умов мирної угоди.

Коли німецька преса 7–8 травня 1919 р. опублікувала перші деталі майбутнього договору стало очевидним, що сподівання на «м'які» умови миру виявилися ілюзорними. Президент та уряд дійшли висновку, що проєкт договору перевершив найгірші очікування і його умови «психологічно й економічно нестерпні для Німеччини»³. На тиждень у країні було заборонено усі публічні та розважальні заходи на знак протесту щодо висунутих умов⁴. У пресі виходили статті із заголовками «Жорстокий мир для німецького народу» («Die Geplante Zerstörung Deutschlands»)⁵ та «Сплановане знищення Німеччин» («Der Gewaltfrieden gegen das deutsche Volk»)⁶. У своїй промові 12 травня канцлер Філіп Шейдеман заявив, що усі німці, незалежно з якої вони землі, мають стояти разом: «Ми одна плоть і одна кров, і той, хто намагається нас розділити, ріже живе тіло німецького народу смертоносним ножом»⁷.

Вагомі зміни в умови договору німецький стороні внести не вдалося і фактично остаточний його варіант мало чим відрізнявся від попереднього проєкту. Згідно умов, підписаного 28 червня 1919 р., Версальського мирного

¹ Mentzel P. An Early Expression of Max Weber's Thoughts on Germany's «War Guilt». *Journal of Contextual Economics: Schmollers Jahrbuch*. Vol. 140, Iss. 2. Berlin, 2020. P. 130.

² Ibid.

³ Aussprache über die alliierten Friedensbedingungen. *Bundesarchiv*: web-site.

URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/sch/sch1p/kap1_2/kap2_72/para3_1.html (дата звернення : 29.06.2023)

⁴ Verbot öffentlicher Lustbarkeiten, Belagerungszustand, Mitglieder fremder Delegationen. *Bundesarchiv*: web-site.

URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/sch/sch1p/kap1_2/kap2_72/para3_10.html (дата звернення : 29.06.2023)

⁵ Die Geplante Zerstörung Deutschlands. *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*. 8 Mai 1919.

⁶ Der Gewaltfrieden gegen das deutsche Volk. *Berliner Volkszeitung*. 8 Mai 1919.

⁷ Philipp Scheidemann gegen die Annahme des Versailler Vertrages. 12. Mai 1919. *German History in Documents and Image*: web-site. URL: https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=3931&language=german (дата звернення : 29.06.2023)

договору, Німеччина втратила території Ельзас-Лотарингії, значні частини Позена і Західної Пруссії, регіон Мемель і контроль над Верхньою Сілезією та Сааром, а також усіма колоніями. Чисельність армії була обмежена «не більше як сімома дивізіями піхоти і трьома дивізіями кавалерії», а флот відтепер мав складати «6 лінійних кораблів...6 легких крейсерів, 12 міноносців [і] 12 торпедних катерів»¹. Але ще більш принизливою виглядали положення про репарації та стаття 231: «Німеччина бере на себе відповідальність Німеччини та її союзників за спричинення всіх збитків і збитків, яких зазнали союзні та асоційовані уряди та їхні громадяни внаслідок війни, нав'язаної їм агресією Німеччини та її союзників»².

Реакція Німеччини на умови миру була ворожою та спровокувала бурхливу національну дискусію про війну та її значення. Почалася нова хвиля формування наративів та міфів у більшій мірі задля пояснення поразки та спроби звільнити німецьку державу від клейма винуватиці війни. Мирний договір стали називати не інакше як «диктатом» нав'язаним «колишніми» ворогами, які не залишили Німеччині жодної альтернативи³. Заперечення умов договору було підживлене постійною вірою у військову доблесть і почуттям моральної та культурної вищості. Як підкреслював історик Вольфганг Шивельбуш «нація, яка зазнала поразки, не готова виконувати вимогу морально-духовної капітуляції (покаяння, виправлення, перевиховання)»⁴. Німецьке суспільство не прагнуло робити перший крок для того аби повернути собі позитивний образ серед світової спільноти. Навпаки популярною була думка про те, що світ має переосмислити своє ставлення до Німеччини, у тому числі, й з питання про вину у війні, тобто визнати несправедливість, яка була заподіяна країні⁵. Зацикленість Німеччини на своїй невинності та

¹ Treaty of Peace, Between the Allied and Associated Powers and Germany, signed at Versailles, June 28, 1919. Wikisource: web-site. URL: [https://en.wikisource.org/wiki/File:Treaty_of_Peace_-_Versailles_\(1919\)_Ottawa.djvu](https://en.wikisource.org/wiki/File:Treaty_of_Peace_-_Versailles_(1919)_Ottawa.djvu) (дата звернення : 30.06.2023)

² Ibid.

³ Weitz E. D. Weimar Germany : promise and tragedy. Princeton University Press, 2007. P. 98.

⁴ Schivelbusch W. Op. cit. P. 19.

⁵ Heinemann U. «Die Last der Vergangenheit: Zur politischen Bedeutung der Kriegsschuld- und Dolchstoßdiskussion». *Die Weimarer Republik* / ed. Bracher, Funke, Jacobson. Düsseldorf, 1987. S. 383.

несправедливості Версальського договору стала свого роду суспільною та політичною тенденцією періоду Веймарської республіки.

Дослідниця Ханна Арендт у своїй роботі «Витоки тоталітаризму» вказує, що тліюча «ненависть» стала нев'ємною частиною суспільного настрою у післявоєнний період¹. Вона не була спрямована на певну одну групу чи людину, оскільки суспільство не знало кого зробити відповідальним за стан справ: уряд, внутрішню чи зовнішню силу. Тому ця ненависть по черзі направлялася на різних людей/групи випадковим і непередбачуваним чином.

Тим не менш першим найочевиднішим об'єктом суспільної ненависті стали держави-переможниці. Францію та Англію засуджували як антинімецькі держави, негативно оцінювали Польщу через передачу їй частини територій колишньої Німецької імперії та США через їхнє економічне посилення. Термін «вороги» все ще вживався, що свідчило про те, що цей образ аж ніяк не подоланий, а залишається у свідомості людей. Найбільш виразно поширення цього образу у 1919 р. відбувалося за допомогою візуальних засобів, а саме карикатур. На обкладинках двох найбільш відомих сатиричних журналів «Simplicissimus» та «Kladderadatsch» з'явилися карикатури, які зображували держав-переможниць у вигляді кровопивць, які висмоктували «життєву силу» з дівчини-Німеччини (додатки 3,4). В обох малюнках проводиться певна паралель між вампірами, що висмоктують з жертви кров і життєву енергію (у «Kladderadatsch» карикатура навіть має назву «Клемансо-Вампір» (Clemenceu-Vampyr)² і представниками держав-переможниць, які відбирали у Німеччини ресурси та території. Використовуючи образ кровопивць, які є відносно безсмертними, автори якби натякали на те, що Франція, Англія та інші держави є фактично «вічними» ворогами.

Після Першої світової війни та заключення Версальського договору національна пам'ять німців була типовою пам'яттю переможених. Її визначали центральні поняття «сорому» і «ганьби», почуття втраченої честі, руйнування

¹ Arendt H. The Origins of Totalitarianism. The World Publishing Company. 1962. P. 267.

URL: <https://cheirif.files.wordpress.com/2014/08/hannah-arendt-the-origins-of-totalitarianism-meridian-1962.pdf> (дата звернення : 02.07.2023)

² «Clemenceu-Vampyr» *Kladderadatsch*, 13 April 1919. S. 1.

позитивної колективної ідентичності. Німці говорили про «руйнівне враження» та «великий відчай» від новин літа 1919 р. Політичні та суспільні діячі виражали схожі настрої. Очільник Німецької народної партії (ННП) Густав Штреземан писав: «Ми думали, що ми римляни, хоча насправді були карфагенянами»¹, а історик Ганс Дельбрюк описував стан суспільного «болю, сорому і відчаю»². Безславне закінчення Першої світової війни сприймалося багатьма як національне приниження. Це був глибоко травмуючий досвід, через який, було важко здійснити перехід до мирного життя. Як зауважив історик Ріхард Бессель, у переможеній Німеччині боротьба з «успадкованим тягарем програної війни»³ ускладнювало формування колективної пам'яті після закінчення війни.

2.2. Конструювання пам'яті про війну у перші роки існування Веймарської республіки

Післявоєнне німецьке суспільство стикнулося з проблемою пошуку способів вираження військового досвіду та примирення з післявоєнною реальністю. Це могло відбуватися за допомогою конструювання та поширення у суспільстві спільного наративу. Історик і психолог Елко Рунія підкреслював, що у таких умовах «потрібно зробити реальність достовірною й терпимою»⁴. Але жорстокий характер таких подій, як Перша світова війна ускладнили процес формування пам'яті та примирення. Війну не можливо просто забути, «викинути» з пам'яті, але також не можливо «безболісно» пам'ятати, особливо у світлі її негативних наслідків. Спільна репрезентація чи передача такого досвіду стає для суспільства складною задачею.

У такій ситуації держава могла взяти на себе роль регулятора протиріч пам'яті і створити єдину інтерпретацію війни, щоб у тому числі, зміцнити свою легітимність. Наратив наголошував на тому, що війна це жахлива трагічна

¹ Stresemann G. Von der Revolution bis zum Frieden von Versailles: Reden und Aufsätze. Staatspolitischer Verlag, 1919. S. 166.

² Цит. за: Deist W. Hans Delbrück. Militärhistoriker und Publizist. *Militärgeschichtliche Mitteilungen*. 1998. № 57. S. 373

³ Bessel R. Op.cit. P. 157.

⁴ Runia E. «De emotie van het congruente». *Feit & Fictie*. 1993. № 2. P. 82.

подія в яку Німеччина була втягнута імперськими чиновниками та військовими. Відповідно закінчення війни та революція це звільнення та порятунок німецького народу. Прикладом поширення цього наративу є вірш під назвою «Прощання з 1918 роком» («Abschied von 1918»), який показує руйнівну природу війни і покладає провину за неї на «старий режим». Вірш був опублікований у 1919 р. у соціал-демократичній газеті «Vorwärts»:

«... ледве вистачало трун, щоб поховати всіх мертвих,
земля перетворилася на одну братську могилу,
кохання згасло,
воно страждало від тривалої хвороби,
ненависть була єдиним господарем,
і цей моторошний танець смерті божевільно керувався скіпетром...
Потім раптом...
Трони були скинуті.
А народ, визволений і без кайданів,
Швидко підняв любов і мир на престол...
Ви покінчили з битвою, нуждою, кріпацтвом і долею...
Завжди проголошуватимемо його роком волі,
Не будемо більше про ваші жахи говорити...»¹

Іншим елементом наративу стало зображення солдат як жертв насильства та корупції, що охопила командування німецької армії та очільників імперії. Опис важкого становища солдатів доволі часто супроводжувався поняттям «геноцид» (Völkermord)². Натомість причиною військової поразки вказували «поведінку багатьох офіцерів на фронті та в тилу»³.

Газета «Vorwärts» та інші ліберальні друковані видання публікували різноманітні статті про воєнний досвід. Це могли бути як особисті роздуми, оповідання, замітки зі спогадами учасників війни. Наприклад, у газеті «Berliner Volks-Zeitung» починаючи з березня 1919 р. публікувалися статті фронтовиків про останні місяці війни на Західному фронті. Сам головний редактор газети Карл Феттер опублікував статтю «Wie es kam: Ein Beitrag zur Geschichte des

¹ Ziemman B. Contested Commemorations: Republican War Veterans and Weimar Political Culture. New York: Cambridge University Press, 2013. P. 25.

² Ibid. P. 41.

³ Ziemman B. War Experiences in Rural Germany: 1914-1923 (Legacy of the Great War). Berg Publishers, 2006. P. 216.

Zusammenbruchs» (Як це сталося: внесок в історію краху) та згодом буклет «Der Zusammenbruch der Westfront» (Крах Західного фронту). У ньому він, виступаючи від імені солдат-фронтовиків, звинуватив у «навмисній змові» та «обізнаній неправді», яку поширювали члени верховного командування армії¹.

Подібні позиції транслиували антології польових листів, щоденники війни, які мали квазідокументальний характер. У 1919 р. були опубліковані уривки з щоденника сержанта-медика під назвою «Anklage der Gepeinigten! Geschichte eines Feldlazarettes. Aus den Tagebüchern eines Sanitäts-Feldwebels (1914-1918)» (Звинувачення замучених!: Історія польового госпіталю. Із щоденників санітарного старшини). Видавець брошури Артур Ціклер описав їх як «класичну хроніку підлості, кричущого сорому, експлуатації, корупції та злочинів проти жертв війни»². Заздалегідь відповідаючи на заперечення про те, що описаний досвід цього конкретного спостерігача був винятком, тоді як німецька армія загалом функціонувала ефективно, Ціклер зазначав, що ситуація в цьому польовому госпіталі була б «неможливою», якби «вся система» та структура командування армії не створювали «ґрунт для такого занепаду»³.

Схожі ідеї транслиував памфлет «Der Etappensumpf» (Тилове болото), який пропонував «свідчення про крах німецької армії в 1916/1918 рр.», взяті з «воєнного щоденника простої людини»⁴. У вступі передруковується популярна серед фронтовиків пісня, що підкреслює напівдокументальний характер тексту. У тексті пісні «Die Etappenschweine» (Тілові свині) викриваються основні проблеми в тилу:

Хто ходить одягнений і випрасуваний,
кому вітатися дуже важко,
хто ковтає незліченні командні гроші,
хто є героєм у розмовах і листах,
хто краде у нас найкращі вина,

¹ Vetter K. Wie es kam: Ein Beitrag zur Geschichte des Zusammenbruch. *Berliner Volks-Zeitung* 25 März 1919. S. 1.

² Цит. за: Ziemman B. Op.cit. 2013. P. 30.

³ Ibid.

⁴ Цит. за: Ziemman B. Op.cit. 2006. P. 206.

Та це ж тилові свині!¹

На ілюстрації до памфлету зображено тил у вигляді трясовини, що поглинає звичайних солдатів і цивільних, які не можуть вибратися (додаток 5).

Окрім урядових кіл інші політичні сили також отримали можливість поширювати власні інтерпретації війни. У правоконсервативному середовищі в основі наративу про Першу світову війну стояло питання відповідальності за поразку Німеччини. Військовий крах, стверджували праві, не відбувся б, якби внутрішні сили не похитнули бойовий дух німців. Війна трактувалася як героїчна подія, засіб для об'єднання людей та відродження нації. На формування цього наративу впливали вже існуючі у німецькому суспільстві образи війни та її учасників. У рамках підтримання образу «непереможеної армії», в якості пояснення причин поразки, неможливо було обрати версію про героїв, розгромлених переважаючим їх ворогом. Думка про те, що німців підкорили не зброєю, а пропагандою, могла б зберегти впевненість у непереможності армії на полі бою, але з іншого боку, бути переможеними словами для героїчних воїнів принизливо. Тому відбулася деяка видозміна цієї версії. Основними причинами поразки стали називати не тільки вплив ворожої пропаганди, а й неможливість протистояти ворогу через слабкість національної волі. Таке сприйняття поразки призвело до формування міфів, фантазій про помсту та заперечення політичних реалій. Альтернативні уявлення про долю Німеччини призвели до появи наративу про внутрішніх ворогів.

Найбільш популярним відображенням цих ідей була «легенда про удар у спину» (Dolchstoßlegende). Основний її зміст наголошував, що війна була програна з не військових причин. Армія і флот скоріше стали жертвами пораженьських настроїв і антивоєнної кампанії в тилу. Фраза «удар у спину» вперше з'явилась у промовах та листах ще восени 1918 р. Так 2 листопада 1918 р. в Мюнхені член Рейхстагу Ернст Мюллер-Майнінген заявляв, що «нам довелося б соромитися перед нашими дітьми та онуками, якщо б ми вдарили її

¹ Feldpostbrief vom 18. Mai 1915. S. 19. *Europeana 1914-1918*: web-site. URL: <https://europeana1914-1918.s3.amazonaws.com/attachments/19662/624.19662.original.pdf#page=19> (дата звернення: 06.07.2023)

(армію) ножем у спину»¹. Але поширення цього образу у більшій мірі пов'язували з висловлюванням англійського генерала Фредеріка Бартон Моріса, голови Британської комісії з питань перемир'я. 18 грудня 1918 р. газета «Deutsche Tageszeitung» опублікувала статтю в якій вказувалося, що генерал Моріс написав наступне: «Цивільне населення вдарило німецьку армію зі спини. Поведінка моряків німецького флоту була ганебною. Вони вирішили здати свої кораблі ворогові, а не кинути виклик смерті. Вони були тими, хто врятував Париж»². Автор статті у німецькій газеті використав для свого матеріалу колонку «Neue Zürcher Zeitung», яка була компіляцією з дійсних статей генерал-майора Моріса для англійської «Daily News». Проте зміст цих статей був викривлений. Сам генерал Моріс рішуче заперечував приписувану йому заяву: «Я ніколи не висловлював думки, що результат війни був пов'язаний з тим, що німецька армія була зраджена німецьким народом. Навпаки, я завжди дотримувався думки, що 11 листопада 1918 р. німецькі армії на західному фронті були вже нездатні боротися»³. Незважаючи на це слова вкладені в уста генерала Моріса набули популярності.

Політичні та військові сили перейняли цей міф. 29 жовтня 1919 р. виступаючи в Рейхстазі депутат від Німецької національної народної партії (НННП) Альбрехт фон Грефе заявив, що «англійський генерал Морріс на жаль, справедливо» заявив, що німецьку армію «вдарили ззаду»⁴. У тому ж році фельдмаршал Пауль фон Гінденбург під час роботи «Комітету з розслідування провини та злочинів у війні» заявив: «Ми постійно були стурбовані тим, чи зможемо ми зберегти підтримку тилу, поки війна не буде успішно завершена. У цей час почався навмисний підрив армії і флоту... Революція була лише завершальним каменем. Англійський генерал справедливо сказав: «Німецькій

¹ Müller-Meiningen E. Aus Bayerns schwersten Tagen. Berlin/Leipzig, 1923. S. 27.

² Цит. за: Vascik G. S., Sadler M. R. The Stab-in-the-Back-Myth and the Fall of the Weimar Republic: A History in Documents and Visual Sources. New York: Bloomsbury Academic, 2016. P. 95.

³ Ibid.

⁴ Цит. за: Hoegen J. von. Der Held von Tannenberg: Genese und Funktion des Hindenburg-Mythos. Böhlau Verlag, 2007. Google Books; web-site. URL: https://books.google.com.ua/books?id=9Js1-UAFFAC&dq=%22der+englische+General+Morris+%22leider+mit+Recht%22&hl=ru&source=gbs_navlinks_s (дата звернення : 10.07.2023)

армії вдарили ножом у спину»¹. Після свідчень Гінденбурга в Рейхстазі дебати навколо пам'яті про війну були в розпалі. Населення розкололось на два табори: хтось підтримав Гінденбурга, а інші не погоджувались із ним. Але однозначно згаданий міф став популярним, зокрема, у націоналістичних, консервативних колах. 30 листопада 1919 р. в сатиричному журналі «Kladderadatsch» з'явилася карикатура Вернера Гаманна (додаток 6). Вона зображувала Гінденбурга, який відсуває завісу, щоб відкрити колись приховану «правду» про війну. За завісою знаходяться німецький солдат і жінка, яка встромлює йому ніж у спину. Цікавим є образ жінки зі зміїним волоссям медузи Горгони, одягненої у кулястий ковпак, асоційований з СДПН, і з виразним обличчям, яке має стереотипні єврейські риси².

Ліві та ліберальні кола за допомогою ЗМІ намагалися поширювати розвінчання цієї легенди. У 1922 р. у газеті «Berliner Tageblatt» вийшла стаття Пауля фон Шенайха «Der Dolchstoß. Legende, nicht Geschichte» (Удар у спину. Легенда, а не історія). Завдяки ній автор сподівався зробити «цінний внесок у необхідну боротьбу з цією дурною, неправдивою та отруйною легендою»³. Але наратив про поразку через зраду поступово ставав більш популярним, у тому числі завдяки своїй нечіткості. «Ножем» в різних версіях міфу могли оперувати соціал-демократи, євреї, більшовики, буржуазія, жінки та за потреби будь-хто інший. Пошук внутрішніх ворогів виявився відносно простим і ефективним механізмом очищення колективної свідомості.

Газети, що симпатизували правим відігравали важливу роль у поширенні їхніх наративів. Опис Першої світової війни, а особливо її наслідків, супроводжувався звинуваченнями та пошуком ворогів, у тому числі і внутрішніх. Зокрема, об'єктом критики доволі часто виступав голова німецької

¹ Erklärung des Generalfeldmarschalls von Hindenburg vor dem Parlamentarischen Untersuchungsausschuß, 18. November 1919. *Stenographischer Bericht über die öffentlichen Verhandlungen des Untersuchungsausschusses*. Berlin 1919. 100(0) *Schlüsseldokumente zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert* : web-site. 2023. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0026_dol&object=translation&l=de (дата звернення : 12.07.2023)

² Hahmann W. «An die Kurzsichtigen». *Kladderadatsch*. 30 November 1919.

³ Schoenaich P. «Der Dolchstoß. Legende, nicht Geschichte». *Berliner Tageblatt*. 11.01.1922. S. 1. *Landesarchiv Baden-Württemberg*: web-site. URL: https://www2.landesarchiv-bw.de/ofs21/bild_zoom/zoom.php (дата звернення : 12.07.2023)

делегатії на переговорах із заключення перемир'я Маттіас Ерцбергер. Обговорюючи умови перемир'я журналіст «Deutsche Tageszeitung» писав, що більш рішучий учасник переговорів міг би досягнути набагато кращих результатів. «Чому б не сказати «ні!»», риторично запитував автор статті у заголовку¹. Кампанії проти політиків/політичних партій не були винаходом правої преси цього періоду, однак те, як швидко відтепер поширювались такі дискурси в суспільстві було чимось новим². Так, наприклад, у 1919 р. «Berliner Illustrierte Zeitung» опублікували фото на якому міністр оборони Густав Носке та президентом Фрідріхом Ебертом був у плавках. Це вважалося скандальним насамперед тому, що чоловіки в ще носили купальники на все тіло. Права преса взялася активно використовувати це фото називаючи його символом Німеччини, «приниженої Версальським договором де навіть міністр оборони залишився без жодної зброї»³. Далі почалися судові суперечки щодо права на власності на зображення, але суд вирішив, що фотографія має історичний характер і тому не потребує особистого дозволу на публікацію⁴. Ця публікація стане лише початком судових тяжб з пресою у яких буде брати участь Ф. Еберт.

Проти критичних статей правих виступали комуністичні, соціалістичні, ліберальні кола. «Залежно від того, чи є вюртемберзькі юристи читачами штутгартської «Deutsche Volksblatt» чи штутгартської «Süddeutsche Zeitung», вони або друзі, або смертельні вороги Ерцбергера»,⁵ – зазначав Джозеф Еберле у своїй книзі про політичний вплив преси, написаній у 1920 р. Хоча фактично, рішення читача підписатися на газету партії Центру «Deutsche Volksblatt» або орієнтовану на НННП «Süddeutsche Zeitung» залежало, серед іншого, від політичних симпатій цього читача, обговорення та агітація в пресі мали вирішальне значення для входження певного наративу у суспільний дискурс. Через значну популярність лівих/ліберальних ЗМІ, праві газети не могли

¹ «Warum nicht: Nein sagen!». *Deutsche Tageszeitung*, 22 Januar 1919. S. 1.

² Fulda B. *Press and Politics in the Weimar Republic*. Oxford University Press, 2009. P. 72.

³ Hannoverscher Kurier. Hannoversches Tageblatt ; Morgenzeitung für Niedersachsen. № 34591. 26 August 1919. S. 2.

⁴ Mühlhausen W. Die Darstellung zum Badehosenbild fußt überwiegend. *Visier der Fotografen. Reichspräsident Friedrich Ebert im Bild*. Heidelberg 2009. S. 3.

⁵ Eberle J. *Grossmacht Presse. Enthüllungen für Zeitungsgläubige. Forderungen für Männer*. Regensburg: Pustet, 1920. S. 18.

однозначно визначити, що будуть думати читачі, однак вони змогли вплинути на те, про які теми читачі будуть говорити. Це сприяло активному суспільному обговоренню причин поразки у війні, різного роду міфів та дискусій про внутрішніх ворогів, які зрадили Німеччину.

Схожі наративи також присутні в мемуарах, які відразу після війни написали політичні та військові діячі імперії. Основну їх частину становили мемуари високопоставлених офіцерів Генерального штабу або Верховного командування, наприклад «З мого життя» (Aus meinem Leben, 1920) Пауля фон Гінденбурга, «Мої військові спогади» (Meine Kriegserinnerungen, 1919), «Війна і політика» (Kriegführung und Politik, 1922) Еріха Людендорфа. Основною метою написання мемуарів було заперечення особистої провини за способи ведення війни та військову поразку щоб відновити репутацію військового товариства. У мемуарах поширювалися різноманітні трактовки причин поразки у війні, зокрема наративи про «удар в спину». Наприклад, у мемуарах Еріха Людендорфа серед причин поразки Німеччини вказано розвинену пропаганду Антанти з її «могутньою волею до знищення», її «сильним національним мисленням і сталевим бажанням», її «непохитною рішучістю знищити і перемогти», яка мала вирішальну перевагу над Німеччиною, якій бракувало «залізної волі»¹. Саме через це у народу та політиків «прагнення миру» стало перевищувати «бажання битися для перемоги»². Автор звинувачує незалежних соціал-демократів чиї підіривні зусилля послабили тил, та армійських штабістів, які саботували підготовку до наступу в 1918 р.³ У післямові підкреслюється роль революції, НСДПН у краху німецьких військ, які за інших обставин були б непереможеними⁴.

Окремо слід відмітити інтерпретацію поразки представлену у мемуарах військовослужбовців ВМС. Центральну роль у її творенні відігравав адмірал Альфред фон Тірпіц, який опублікував своїх спогади і документів. Ще влітку

¹ Ludendorff E. Meine Kriegserinnerungen 1914-1918. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn. 1919. S. 4;
Ludendorff E. Kriegführung und Politik. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1922. S. 188.

² Ebd.

³ Ludendorff E. Op.cit. 1919. S. 419: «Тил вже не був в змозі загартувати нерви армії, він вже виїдав [армії] кістковий мозок».

⁴ Ebd. S. 518-522.

1918 р. Тірпиц разом з професором історії Фріцем Керном сформулювали свій погляд на воєнну ситуацію. Адмірала перш за все цікавило позиціонування своєї власної історичної ролі і формування позитивної репутації флоту. Основним аргументом проти флоту, який необхідно було заперечити стала думка про те, що необмежена підводна війна коштувала Німеччині перемоги. Як протитруту Керн запропонував наратив про те, що колишній канцлер Бетман-Гольвег перешкодив успіху підводної війни. Спочатку адмірал не підтримав цю ідею, одна Керн наполягав на свої позиції: це «не про вас, але про майбутнє флоту, про повагу до нього, позиції якого почали коливатися, особливо в найбільш патріотично налаштованих колах»¹. Цей аргумент переконав адмірала. У спогадах діяльність Тірпица щодо ведення війни представлена як правильна, тоді як відповідальність за поразку і військові помилки потрібно покладаються на політиків або окремих морських офіцерів.

Колишній канцлер Теобальд фон Бетман-Гольвег тим часом написав свої мемуари у тісній співпраці з істориком Петером Рассовим, племінником Ганса Дельбрюка. У своїх спогадах Бетман-Гольвег присвятив підводній війні цілий розділ. Не заперечуючи той факт, що він не підтримував цієї ідеї, колишній канцлер намагався заперечити заяви Тірпица про причини невдачі підводної війни². Колишній начальник Генерального штабу Ерік фон Фалькенгайн, наприклад, надіслав рукопис своїх мемуарів Бетману-Гольвегу, оскільки хотів об'єднатися з ним проти Гінденбурга та Людендорфа. Так мемуари стали свого роду полем битви між різними групами політиків та військових. Суперництво та союзи періоду війни продовжили існувати і, тепер, усі дійові особи стали конкурентами на історичному книжковому ринку. Однак висока ціна продажу робила малоімовірним те, що мемуари був справжнім бестселером. Тим не менш їхній зміст справляв вплив на окремі кола вищих офіцерів, політиків і науковців.

¹ Цит. за: Rojek S. Versunkene Hoffnungen. Die Deutsche Marine im Umgang mit Erwartungen und Enttäuschungen 1871–1930. Berlin: Walter de Gruyter, 2017. S. 264.

² Bethmann Hollweg T. von. Betrachtungen zum weltkriege. Berlin: R. Hobbing, 1919-1921. S. 121-127.

Єдиним питання в якому різні політичні та суспільні сили знайшли консенсус у цей період це визнання Версальського договору несправедливим. 21 серпня 1919 р. Національні установчі збори скликали «Комітет із розслідування питань вини у світовій війні» (Untersuchungsausschuss für die Schuldfragen des Weltkrieges). Він повинен перевірити, «німців, які займали впливове становище в суспільному житті, і перебували під обґрунтованою підозрою в тому, що вони сприяли вибуху, продовженню та програшу світової війни»¹. Чотири підкомітети працювали над вивченням передісторії світової війни, можливостей заключення миру під час світової війни, міжнародного права у світовій війні, причинах поразки Німеччини в 1918 р. За словами міністра внутрішніх справ республіки Гуго Пройсса, цей орган мав на меті захистити Німеччину від того, щоб «люди, які причетні до її важкої долі, поверталися на посади або іншим чином отримували суспільний вплив»².

До складу комітету входили політики з різних партій, які, не зважаючи на проголошену мету, переслідували власні цілі. Ліві (НСДПН і пізніше Комуністична партія) розглядали комітет як трибунал проти представників старого режиму. Соціал-демократи (СДПН), Партія Центру, Німецька демократична партія (НДП) і Німецька народна партія (ННП) хотіли «безпристрасно» прояснити хід прийняття політичних рішень літа 1914 р. Консервативний табір був більше зацікавлений у перегляді умов договору. Праві зокрема протестували проти політики «національної продажності» та «м'якості» Міністерства закордонних справ. Завдяки впливовості представників цих сил у Комітеті поступово його діяльність сконцентрувалася на формуванні та поширенні ідеї перегляду умов мирної угоди. Зокрема, за сприяння Комітету протягом 1920–1921 рр. була здійснена спроба залучити Ватикан до посередницької ролі у переговорах щодо пом'якшення положень Версальського

¹ Цит. за: Heinemann U. Die verdrängte Niederlage: Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik. Vandenhoeck & Ruprecht, 1983. S. 19.

² Preuss H. Gesammelte Schriften. Band 4. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008. S. 388.

договору¹. По суті позапартійна позиція парламентської комісії дедалі більше послаблювалася політичним впливом окремої групи.

У 1921 р. відбулося розширення кількості інституцій з дослідження питання вини у війні. Були утворені «Робочий комітет німецьких асоціацій» (Deutscher Verbände) і «Центральне управління з дослідження причин війни» (Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursachen). На ці події вплинула зовнішньополітична ситуація, оскільки на початку 1921 року держави-переможниці формували суму репараційних зобов'язань Німеччини. Німецька громадськість виражала обурення щодо пропонованих варіантів і на цьому тлі думка про те, що Версальський договір був «примусовим диктатом» отримала нову хвилю підтримки.

«Робочий комітет німецьких асоціацій» відповідав за взаємодію з громадськістю задля поширення наративу про невинність у розв'язанні війни. Завдання «Центрального управління з дослідження причин війни», яке було засновано 1 квітня 1921 р., передусім полягало у забезпеченні «наукового» обґрунтування тези про невинуватість². Управління очолив Альфред фон Вегерер колишній офіцер Генерального штабу і член націоналістичної «Ліги німецької культури». У раді директорів помітними членами були історики Ганс Дельбрюк та Ойген Фішер-Балінг, археолог Георг Каро, публіцист Герман Лутц. Управління існувало завдяки неофіційним дотаціям Міністерства закордонних справ, а також на приватні пожертви. Крім цих органів, задля підтримання контактів з іноземними політиками та дослідниками, у листопаді 1923 р. було засноване «Товариство дослідження причин війни».

У тому ж році почалося видання журналу «Die Kriegsschuldfrage: Berliner Monatshefte» («Питання вини у війні: Берлінський щомісячник»). У першому номері за 1923 р. Ганс Дельбрюк рішуче заперечував ідею про те, що «Німеччина легковажно розпалила війну і що її справедливо було суворо покарано». Натомість він стверджував, що Німеччина була фактично

¹ Pacelli E. Gasparri P. 18. August 1920. Dokument Nr. 6012. *Kritische Online-Edition der Nuntiaturreportagen Eugenio Pacellis (1917-1929: web-site*. URL: www.pacelli-edition.de/Dokument/6012. (дата звернення : 14.07.2023)

² Jäger W. *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debatte 1914-1980 über den Ausbruch des Ersten Weltkrieges*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 1984. S. 62.

останньою з великих держав що мобілізувалася, і запропонував переосмислити «миролюбну та поблажливу» довоєнну політику німецького та австрійського імператорів¹.

Завдяки діяльності цих організацій загалом «кампанія невинності у війні» була успішною, оскільки у суспільстві зберігався широкий консенсус щодо необхідності перегляду договору. Однак це, у свою чергу, призвело до перетворення цієї теми на обов'язковий елемент політичного дискурсу, яку кожен канцлер не міг залишити поза увагою. На думку історика Майкла Салевського той політик який достатньою мірою не звертався до цієї теми, не міг розраховувати на схвалення у Рейхстазі.² Засудження «брехні про вину у війні» стало частиною «ритуалу парламентських промов», у якому брали участь й соціал-демократи. Лише таким чином, вважали вони, можна протистояти звинуваченням правих партій у тому, що СДПН діє «ненаціонально» та зменшити поширення наративу про те, що уряд не здатен звільнити німців від «ганебного миру».³ Це призвело до «синдрому Веймарської ревізії», тобто колективної мети переглянути питання про вину у війні в мирному договорі. Певним чином загострила це питання Руруська криза, що розпочалася 11 січня 1923 р. зі вступу французьких та бельгійських військ в Рурську область. Ескалація 1923 р. поставила колишніх учасників Першої світової війни на порозі нової військової кампанії. Хоча цього вдалося уникнути, ці події викликали бурхливу реакцію з боку німецького суспільства. Це забезпечило актуалізацію у суспільстві міфів та образів часів війни.

Окремою групою, яка мала свій досвід та оцінки війни були ветерани. Із закінченням війни почався процес їх включення у цивільне життя, який мав велике значення, у тому числі для формування їхньої пам'яті про війну. Загальний образ «непереможеної армії», створений під час війни продовжував існувати. У грудні 1918 р. президент Фрідріх Еберт вітав війська «не

¹ Delbrück H. Der Stand der Kriegsschuldfrage. *Zeitschrift für Politik*. Vol. 13. 1924. S. 299. Jstor: web-site. URL: <https://www.jstor.org/stable/43350163> (дата звернення: 15.07.2023)

² Salewski M. Das Weimarer Revisionssyndrom. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. №2. Bundeszentrale für politische Bildung, 1980. S. 20.

³ Ebd.

переможені жодним ворогом». Процес демобілізації вдалося провести доволі швидко. У тому числі й тому, що приблизно півмільйона чоловік самовільно покинули свої підрозділи протягом перших кількох тижнів після перемир'я. У Кілі, за оцінками Вольфрама Ветте, приблизно одна третина з 50 000 військовослужбовців, дислокованих у місті, покинула його «спонтанно» протягом кількох тижнів¹. Подібна картина описана й у звіті, поданого президенту Рейхстагу в жовтні 1920 р. Поразка у війні, внутрішні потрясіння, деморалізація та відсутність дисципліни, які почалися, означали, що ретельно розроблені плани демобілізації по суті мали незначний вплив, оскільки солдати поверталися додому ще до того, як накази набули чинності. Як пізніше вказувало Військове міністерство, у звіті про повернення німецьких солдатів зі Східного фронту, опублікованому в 1936 р., «серед військ поширилася одна думка: повернутися додому будь-якою ціною»². Загалом близько 6 мільйонів осіб повернулися з фронту і ніхто не знав як вони будуть себе поводити і як це вплине на і без того складну внутрішню ситуацію.

У Веймарській республіці відмовились від традиційних для імперського періоду урочистих, пишних шанувань солдатів, нагородження орденами та ін. Тому на відміну від Франції та Великої Британії, уряд утримався від загальнонаціональних публічних вшанувань солдатів після війни, у тому числі їх нагородження. У конституції Веймарської республіки існувала стаття 109 про заборону нагородження орденами та відзнаками³. Пізніше однак до конституції була додана стаття 175, яка давала дозвіл на нагородження за заслуги у воєнні 1914–1919 рр⁴. Було затверджено однойменну медаль, якою за роки існування республіки нагородили 250 000 разів. Таку малу кількість нагороджених можна пояснити механізмом її присудження. Для отримання

¹ Wette W. Die militärische Demobilisierung in Deutschland 1918/19 unter besonderer Berücksichtigung der revolutionären Ostseestadt Kiel. *Geschichte und Gesellschaft. Nachkriegsprobleme 1918–1924 im Vergleich*. 1986. S. 78. Jstor: web-site. URL: <https://www.jstor.org/stable/40185340> (дата звернення: 17.07.2023)

² Reichskriegsministerium. Forschungsamt für Kriegs- und Heeresgeschichte. *Die Rückführung des Ostheeres: Darstellung aus den Nachkriegskämpfen deutscher Truppen und Freikorps*. Berlin. 1936. S. 22

³ Artikel 109 Weimarer Reichsverfassung. *Rechtsanwalt Moebius*: web-site. URL: <https://www.rechtsanwaltmoebius.de/gesetz/art-109-wrv.html> (дата звернення : 09.07.2023)

⁴ Verleihung von Orden und Titeln. *Das Bundesarchiv*: web-site. URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/1020/bau/bau1p/kap1_2/kap2_10/para3_6.html (дата звернення : 09.07.2023)

медалі треба було подати заяву та надати докази того, що претендент дійсно був фронтовиком і заслуговує на цю честь. Якщо заявка була успішною, медалі доставлялися поштою. Ще однією спробою вшанувати учасників війни стали пам'ятні знаки, які присуджували з ініціативи окремих посадовців, наприклад, міністра оборони. Так у 1920–1921 рр. були створені пам'ятні знаки для екіпажів армійських дирижаблів, екіпажів бойових машин та ін. Але знов-таки цей знак вручався за попередньою заявою та одержувач повинен був ще й заплатити за значок.¹ Німецький історик Герд Крумейх трактує цю відмову публічно відзначати солдатів та пам'ять про війну загалом як «символічний недолік» і «зяючу рану» республіки, яка сприяла її падінню.

Урочисті зустрічі солдатів все ж організовували, але локально. Зазвичай прикрашали будинки і в'їзди у місто/село вітальними фестонами та прапорами, виголошували промови, організовували бенкети та танці. Населення у більшості зустрічало солдатів доволі позитивно. Пригадуючи повернення додому солдати 3-го Вюртемберзького полку польової артилерії № 49 говорили, що «прийом від мирних жителів був усюди святковим... наші батареї прикрашали сосновими гілками»². По прибутті у місто дислокації Ульм полк очікував «великий, захоплений натовп».

Однак виникали й конфліктні ситуації. У повідомленні комуністичної газети «Die Rote Fahne» вказується про випадок коли війська гвардійського корпусу в'їхали до Берліну з імперським прапором, що призвело до конфлікту з службою безпеки³. Неприємний досвід спілкування цивільних та солдатів, які поверталися з фронту, був певним чином пов'язаним з тим, що німецькі солдати не завжди відповідали ідеалізованому образу німецького героя. Цими ситуаціями вдало користувалися праві сили, малюючи образ демобілізованого героя окопів, який повертається додому до невдячного, зневажливого, презирливого цивільного.

¹ Erinnerungsabzeichen. *Ehrenzeichen-orden*: web-site. 2023. URL: <https://www.ehrenzeichen-orden.de/erster-weltkrieg/erinnerungsabzeichen-fur-besatzungen-der-heeres-luftschiffe.html> (дата звернення : 10.07.2023)

² Zimmerle E. Das 3. Württembergische Feldartillerie-Regiment Nr. 49 im Weltkrieg 1914–1918. Stuttgart: Belser 1922. S. 140.

³ Militärputsch in Berlin? *Die Rote Fahne*. 3 Dezember 1918. S.1.

Солдати поверталися у нову країну, яка як підкреслював Фрідріх Еберт «не може зустріти вас багатими подарунками, ані запропонувати вам комфорт та достаток»¹. Однак він обіцяв побудувати «нову Німеччину...з міцною силою та непохитною мужністю»². Водночас з цими труднощами за умовами мирного договору відбулося значне скорочення армії, що означало автоматичну втрату посад та доходів для багатьох офіцерів та солдатів. Офіцерський корпус у рейхсвері, який був заснований 23 березня 1921 р. був обмежений до 4 тис. діючих офіцерів, а інститут офіцерів запасу скасовано³. Тож після чотирьох років війни мільйони німецьких солдатів були кинуті назад у нове післявоєнне цивільне суспільство.

За таких умов після війни ветерани об'єднувалися у політизовані, а часом і мілітаризовані групи. Незважаючи на те, що символ колишнього солдата дедалі більше пов'язувався з правою політикою, німецькі ветерани не діяли як єдина група, віддана одній політичній орієнтації. На початку 1920-х років існувало щонайменше сім організацій ветеранів війни з різними політичними поглядами з приблизно 1,4 мільйона учасників загалом. Однією з найбільших груп стала «Ліга інвалідів війни, колишніх військовослужбовців і учасників війн імперії» (Reichsbund der Kriegsbeschädigten, Kriegsteilnehmer und Kriegshinterbliebenen), заснована в Берліні в 1917 р. і пов'язана з СДПН. На 1922 р. до її складу входили 830 тис. членів⁴. Це об'єднання поширювало антимілітаристські ідеї. Рейхсбунд ще під час війни влаштовував антивоєнні заходи. У 1918 р. вони організували публічний мітинг, під час якого солдати збирали військові нагороди, щоб надіслати їх на знак протесту адміралу фон Тірпіцу.

Ще однією організацією був «Мирний союз учасників війни» (Friedensbund der Kriegsteilnehmer), створений 2 жовтня 1919 р. Карлом

¹ Ebert F. «Ansprache an die Heimkehrenden Truppen». *Die Weimarer Republik – Deutschlands erste Demokratie*: web-site. URL: <https://www.weimarer-republik.net/jubilaem/revolution-und-gruendung-der-republik-tag-fuer-tag/dez-1918/ebert-an-die-heimkehrenden-soldaten-das-reich-der-zerstoerung-habt-ihr-verlassen-die-pforte-des-schaffens-tut-sich-vor-euch-auf/> (дата звернення: 18.07.2023)

² Behne A. Op.cit. S. 309

³ Wehrgesetz. Vom 23. März 1921. *documentArchiv*: web-site. URL: <http://www.documentarchiv.de/wr/1921/wehrgesetz.html> (дата звернення: 18.07.2023)

⁴ Alcalde A. War Veterans and Fascism in Interwar Europe. Cambridge University Press, 2017. P. 38.

Феттером. Базуючись на загальній антимілітаристській програмі союз мав на меті «придушити реваншистські ідеї в зародку». Водночас його учасники хотіли співпрацювати з ветеранами в «колишніх ворожих країнах» над поступовим переглядом умов Версальського договору. «Мирний союз учасників війни» швидко зміг закріпитися в Берліні та в ряді інших великих міст Німеччини. Поліція підрахувала, що приблизно від 25 000 до 30 000 членів приєдналися до організації на кінець 1919 р¹. Це не була велика цифра, але все ж досить примітна на тлі чисельності інших груп пацифістського табору. Публічні мітинги та виступи були найбільш помітною частиною діяльності союзу. Однак доволі часто вони призводили до конфлікту з солдатами Рейхсверу². У 1920 р. члени союзу стали ініціаторами створення руху «Більше жодних війн» (Nie wieder Krieg). Перший їхній мітинг відбувся в Люстгартені в Берліні в річницю початку мобілізації 1 серпня³. Він зібрав 50 000 людей, а на наступних мітингах у 1921 і 1922 рр., за оцінками на вулиці вийшли близько 100 000 людей і до півмільйона зібрали демонстрації у понад 200 містах країни. Але незважаючи на антипатію до війни у Веймарській республіці загалом пацифізм не знайшов помітного відгуку. «Пацифіст» загалом залишався терміном політичних образ, а не знаком пошани. А в 1923 р. на фоні Рурської кризи існуючі рухи швидко втратили популярність, а «Мирний союз учасників війни» поступово почав розпадатися через конфлікти між його членами.

Окрім новостворених організацій свою діяльність продовжували ветеранські об'єднання створені у довоєнний період, зокрема, Товариство ветеранів війн Киффгойзер (Deutscher Reichskriegerbund Kyffhäuser eV). У організованій системі асоціацій ветеранів Веймарської республіки вони були представниками «старого порядку», які постійно мали підлаштовуватись під поточний дискурс досвіду війни. Імперські ветеранські організації визнали що «Німецьку імперію було поховано» і монархія залишилася в минулому, але вони залишалися спільнотою колишніх солдатів, що культивувала традиції

¹ Ziemman B. Op.cit. 2013. P. 33.

² «Eine stürmische Versammlung von Kriegsteilnehmern». *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*. 15. Dezember 1919. S. 2.

³ «Der Weg zu den Herrlichen Zeiten». *Berliner Volks-Zeitung*. 1 August 1920. S.1.

військового товариства¹. Загалом такі ветеранські асоціації надалі залишатимуться «оплотом патріотизму і прагнуть практикувати всі солдатські чесноти в цивільному житті» поширюючи впевненість у тому що ветеран слугував зразком для наслідування та мав значення для німецького суспільства.

У Веймарській республіці також утворювалися й воєнізовані організації. Для придушення революційних виступів соціал-демократичний уряд сприяв створенню Фрайкорів (Freikorps). На початку основна частина їх членів складалася з фронтових солдатів. Але надалі ті, хто вербував для фрайкорів часто з більшим успіхом залучали випускників шкіл, аніж чоловіків, які щойно повернулися з війни. Заробітна плата у фрайкорі, п'ять марок на день, була надзвичайно високою, що також приваблювало молодь вступати туди². Разом зі створенням фрайкорів виникало народне ополчення (Volkswehr), але бажаючих записатися туди на добровільній основі було менше. Однак, оскільки на початку 1920 р. у воєнізованих формуваннях, зокрема фрайкорі, було від 240 000 до 400 000 чоловік, необхідно було провести значне роззброєння цих груп. Це стало поштовхом до путчу Каппа-Лютвіца. Після його провалу більшість фрайкорів були швидко демобілізовані, окрім декількох груп за кордоном, деякі з яких діяли до 1923 р.

Як одна з організацій між листопадом і груднем 1918 р. Францем Зельдте в Магдебурзі був створений «Сталевий шолом» (Stahlhelm)³. Проголошуючи початковою метою заснування прагненням відновити спокій і соціальний порядок, поступово він став об'єднанням прихильників антиреспубліканських настроїв. «Сталевий шолом» вважався групою виключно для «фронтовиків», але поступово значну частину учасників складали цивільні. Загальна кількість учасників до 1923 р. склала приблизно 20000 осіб⁴.

Також у цей період з'являється воєнізована група пов'язана з Німецькою націонал-соціалістичною робітничою партією (НСДАП) – Штурмові загони

¹ Ibid.

² Kellerhoff S. F. Wie es zu der Söldnerschwemme in der Weimarer Republik kam. *Die Welt*. 2020. URL: <https://www.welt.de/geschichte/article206960769/Freikorps-1919-20-Wer-bezahlte-die-ganzen-Soeldner.html> (дата звернення: 18.07.2023)

³ Bessel R. Op.cit. P. 263.

⁴ Alcalde A. Op. cit. P. 35.

(СА). Однак між організаціями ветеранів і СА була велика різниця. СА не була військовою асоціацією, а радше відділом політичної партії, організацією, створеною суто з політичних цілей, а не об'єднанням ветеранів війни. Спочатку її метою було не підтримання порядку чи захист Німеччини від зовнішнього нападу, а боротьба з конкретними політичними опонентами в контексті повсякденної політичної діяльності¹.

Загалом за даними дослідників Ріхарда Бесселя та Бенджаміна Цимана приблизно 400 000 солдатів не відкидали спроб імпортувати війну у суспільне життя². Хоча вони складали меншість чоловіків, які воювали в Першій світовій війні, їхній внесок у політичний та суспільний простір Веймарської республіки був значним. Вони вступали до воєнізованих формувань і обіймали керівні посади в численних організаціях військового типу на кшталт «Бойової ліги» (Kampfbund), які поширилися у країні, і багато з них згодом зайняли керівні посади в НСДАП.

Серед ветеранів найбільш уразливою групою, яка не готова була відкинути ідеї війни, стали офіцери. Чіткі концепції ідентичності та поведінки, які характеризували офіцерський корпус з його духом єдності, були фундаментально підважені поразкою та революцією. Прикладом поширеного ставлення до результатів війни в офіцерському корпусі є висловлювання баварського майора Гюртлера: «Не переможена німецька армія, а німецький народ, чия сила волі була зламана голодом, отруєний і обдурений брехнею внутрішніх і зовнішніх ворогів, програв війну. Німецький меч зламаний німецькими руками»³. Іншим моментом, який спонукав офіцерський корпус до опозиції, було те, що в дискурсі пам'яті складна ситуація на фронті по суті пов'язувалася з вадами офіцерського корпусу та його протистоянням з рядовими солдатами. Офіцерський клас загалом часто піддавався нападкам, їхнє соціальне становище, репутація та спосіб життя ставилися під сумнів, їх звинувачували в корупції. У Веймарській республіці перевірка діяльності

¹ Diehl J. M. *Paramilitary Politics in Weimar Germany*. Bloomington: Indiana University Press, 1977. P. 106.

² The Oxford Handbook of the Weimar Republic. P. 928.

³ Görtler D. *Zur Geschichte des Bayerischen Offizierkorps. Vom Sterben des Deutschen Offizierkorps*. Berlin: E. S. Mittler, 1922. S. 23.

офіцерів була предметом парламентської слідчої комісії з питань провини у світовій війні. Офіцери, у свою чергу, представляли свій досвід, успіхи та військовий поступ. Тим самим вони інтерпретували війну як базу для формування «нової людини», яка у політичному та суспільному житті має слугувати взірцем для наслідування та відігравати роль у відбудові Німеччини.

Окремою групою серед ветеранів були інваліди з фізичними/психологічними травмами. Нові види озброєння, характер, масштаб війни призвели до значної кількості постраждалих, які після її завершення також поверталися до цивільного життя. Система піклування за жертвами війни, успадкована від імперії, була погано пристосована до безпрецедентних потреб і запитів, породжених війною. У грудні 1918 року Фрідріх Еберт назвав турботу про добробут жертв війни «основним обов'язком» нового уряду; необхідність піклування про жертв війни наголошувалась у програмах усіх основних партій нової республіки. Незалежні соціал-демократи вимагали гарантувати вдовам війни, сиротам війни та пораненим війни «безтурботне існування»; у програмі Демократичної партії Німеччини підкреслювалось, що «справедливі претензії інвалідів війни та тих, хто вижив, тих, хто загинув у війні, вимагають особливого розгляду»¹, і держава несе відповідальність за забезпечення «існування, гідне людини» для інвалідів війни, вдови, сироти; партія Центру зазначала, що жертви війни «заслужують на привілейоване місце в соціальній політиці»²; Німецька народна партія вимагала від уряду Рейху надати жертвам війни «сердечну та гідну турботу»³; а консервативна Німецька національна народна партія стверджувала, що забезпечення благополуччя жертв війни є «почесним обов'язком держави та народу»⁴.

¹ Barth B. Europa nach dem Großen Krieg. Die Krise der Demokratie in der Zwischenkriegszeit 1918–1938. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 2016. S. 235.

² Richtlinien der Deutschen Zentrumsparlei. 1922. *German History in Documents and Image*: web-site. URL: https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=4629 (дата звернення : 20.07.2023)

³ «Schart euch um das Banner der Deutschen Volkspartei!». Wahlaufuf der DVP. 18. 12. 1918. *Die Weimarer Republik – Deutschlands erste Demokratie*: web-site. URL: <https://www.weimarer-republik.net/jubilaum/revolution-und-gruendung-der-republik-tag-fuer-tag/dez-1918/schart-euch-um-das-banner-der-deutschen-volkspartei/> (дата звернення: 20.07.2023)

⁴ Grundsätze der Deutschnationalen Volkspartei. Berlin, 1920. S. 7. *Digitalisierte Sammlungen der Staatsbibliothek zu Berlin*: web-site. URL: https://digital-beta.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht? PPN=PPN684010798&PHYSID=PHYS_0009 &DMDID=DMDLOG_0001 (дата звернення : 20.07.2023)

Від початку існування Веймарської республіки соціальні заходи для жертв війни вважалися незадовільними. Вже в квітні 1919 р. невдоволення було настільки серйозним, що прусський військовий міністр Вальтер Рейнхардт повідомив кабінету міністрів, що, на його думку, грошей, які виділяються інвалідам війни, було «абсолютно недостатньо» і що відмова від збільшення виплат буде «зловісною» для підтримання громадського порядку. Піклування про ветеранів-інвалідів здійснювалося за Пенсійним законом (Reichsversorgungsgesetz) 1920 р., який передбачав великі витрати на їхнє утримання, але, незважаючи на це, не забезпечував належним чином багатьох нужденних. Відбувалося швидке знецінення (через інфляцію) вартості внесків уряду на витрати на соціальне забезпечення жертв війни. У реальному вираженні в серпні 1923 р внески уряду становили менше 3 % від суми, яку виділяли роком раніше.

Питання про те як слід ставитися до інвалідів у суспільстві, стало важливою темою обговорення в рамках дискурсу про пам'ять про Першу світову війну. Перша світова війна фактично вперше привела до визнання того, що ветерани війни можуть страждати від «воєнної травми». Солдати днями піддавалися артилерійським обстрілам, жили в окопах по коліна в багнюці, оточені вошами, щурами та смородом розкладених трупів з відчуттям що кожна мить може бути останньою. Були довгі періоди повної нудьги та часи, коли будь-яка мотивація боротися з ворогом майже повністю зникла. Такі умови призвели до розвитку у тисяч офіцерів і солдатів психічних захворювань. Особливо, коли психологічні симптоми проявлялися зовні – чи то через фізичні симптоми, чи через «божевільну» поведінку – присутність «невротиків» в цивільному житті тривожила громадськість¹. Інваліди часто не отримували необхідної медичної допомоги, оскільки більшість лікарів вбачали рішення їх проблеми у трудовій терапії. На думку психіатрів інтеграція інвалідів у групу працездатного населення допоможе їм одужати, оскільки становище їх як безробітних і є каталізатором розвитку їхньої хвороби. Людей, які отримали поранення на

¹ Binneveld, J. M. W. From shell shock to combat stress : a comparative history of military psychiatry. Amsterdam : Amsterdam University Press. 1997.

війні, заохочували покращити свою продуктивність, а членів родини просили не звертати уваги на їхні травми чи поранення.

Перешкодою на шляху до інкорпорації цих людей у суспільство було те, що вони не вписувалися в ідеальний образ людини-героя-воїна. Поширеним у щоденній пресі 1920-х років був образ ветеранів-інвалідів як «соціальних паразитів» та шахраїв. У газеті «Saale-Zeitung» у березні 1921 р. з'явилася стаття із засудженням «напівбожевільних ветеранів війни, які не можуть перестати гратися у солдатиків»¹. У правому консервативному середовищі «воєнних невротиків» теж не сприймали і часто вважали неповноцінними та слабодухими. Було поширене ставлення до того, що найкращі солдати загинули під час війни, а «неповноцінні» солдати вижили. Тож хоча сучасники певним чином розуміли, що війна впливає на поведінку людей, але це не захищало інвалідів війни від негативного ставлення суспільства.

2.3. Проблема вшанування пам'яті полеглих у Першій світовій війні.

Ще одним аспектом формування пам'яті про Першу світову війну було створення єдиної національної традиції вшанування. Зокрема, на державному рівні були спроби запровадити День пам'яті Першої світової війни. Перші пропозиції законодавчо ввести пам'ятний день висловили весною 1919 р. На засіданні Національних зборів 15 квітня розгорнулася дискусія який день визначити національним Днем жалоби та спомину за загиблими: 9 листопада чи 1 травня². Прийти до консенсусу не вдалося і протягом наступних двох років обидва варіанти будуть періодично виникати у дискусіях про день пам'яті. Наступною ініціативою став законопроект про запровадження 28 червня Національного дня скорботи за жертвами війни, представлений 7 листопада 1920 р. депутатами Карлом Трімборном (партія Центру), Якобом Ріссером (ННП), Ойгеном Шиффером (НДП). Обрана дата мала «знову і знову нагадувати всім німцям, що нав'язаний мир, про нездійсненність якого уряд

¹ Beiblatt [Addendum]. *Saale-Zeitung*. 01 März 1921. S. 1.

² Nationalversammlung, Dienstag, 15 April 1919. *Verhandlungen der Nationalversammlung*. Band. 327. S. 1052. *Verhandlungen des Deutschen Reichstag*. URL: https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_wv_bsb00000011_00323.html (дата звернення : 22.07.2023)

завжди заявляв, погоджуючись з народом, має бути змінений...»¹. Цей проєкт пропонувався обговорити з церквою аби зробити його й церковним святом. Але окрім рішення про те що проведення нового державного свята слід уникати, якщо воно припадає на будній день ніяких результатів досягнуто не було². 28 січня 1921 р. Карл Трімборн запропонував ще одну ініціативу оголосити 6 березня загальним Днем жалоби. Був представлений законопроект, але 3 березня 1922 р. обговорення усіх запропонованих варіантів щодо встановлення Дня пам'яті/жалоби було знято з порядку денного кабінету міністрів³.

Більшу підтримку отримала ініціатива приватної асоціації «Німецької комісії з військових поховань» (Volksbund Deutsche Kriegsgräbersorge). У середині 1921 р. комісія звернулася до уряду з проханням законодавчо встановити 6-ту неділю перед Великоднем Днем пам'яті⁴. Уряд не зважився на це, оскільки сумнівався, що ініціатива буде підтримана населенням. 17 лютого 1922 р. комісія знову закликала ввести День пам'яті. На підтримку цієї пропозиції виступили різноманітні церковні, ветеранські, профспілкові організації. 6 квітня 1922 р. уряд розглянув проєкт закону про державні свята, який у тому числі визначив 6-ту неділю перед Великоднем як День пам'яті жертв війни⁵. Комісія вперше організувала годину пам'яті 5 березня 1922 р. в будівлі Рейхстагу на якій президент Рейхстагу Пауль Льебе виступив за примирення та порозуміння між народами⁶. Проєкт закону був поданий на загальне обговорення і після цього 1 липня 1922 р. кабінет схвалив цю пропозицію. З поправками Комітету з правових питань проєкт було подано на

¹. Dokument Nr. 143. Kabinettsitzung vom 21. Dezember 1920. 15 Uhr. *Kabinett Fehrenbach*. *Das Bundesarchiv: web-site*. URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/19191933/01a/feh/feh1p/kap1_2/kap2_143/index.html (дата звернення : 22.07.2023)

² Ebd.

³ Dokument Nr. 216, Punkt 9. *Kabinette Wirth I/II*. Band 1. *Das Bundesarchiv: web-site*. URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/wir/wir1p/kap1_2/kap2_219/para3_9.html (дата звернення : 22.07.2023)

⁴ Kriegsgräberfürsorge. Nr. 7. 1921. S. 75.

⁵ Dokumente Nr. 243 Kabinettsitzung vom 6. April 1922. Entwurf eines Gesetzes über die Feier- und Gedenktage. *Die Kabinette Wirth I/II*. Band 2. *Das Bundesarchiv: web-site*.

URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/wir/wir2p/kap1_1/kap2_8/para3_5.html (дата звернення : 23.07.2023)

⁶ Einführung der nationalen Gedenktage: 20. Juli, 9. November, Volkstrauertag.

<https://www.bundestag.de/resource/blob/666774/f1e076e1a6fd51887de05079b4820066/WD-1-157-12-pdf-data.pdf>

затвердження Рейхстагу 9 червня 1923 року. Однак остаточно прийняти його не вдалося.

Також у перші післявоєнні роки виникли труднощі зі створенням концепції місць пам'яті Першої світової війни. Місця пам'яті, зокрема меморіали, пам'ятники та інші монументальні об'єкти, є важливим елементом формування пам'яті суспільства який акумулює набір колективних спогадів. Однак у післявоєнній Німеччині існувала проблема, яка полягала у тому що існуючі монументальні образи імперських часів значною мірою втратили свою актуальність, спричинивши кризу візуальної мови. Спроби створити нові інтерпретації ще більше розпалювали дискусії стосовно того як належним чином слід вшановувати пам'ять про Першу світову війну та загиблих. Це пов'язано перш за все з наявністю в окремих суспільних групах відмінних конкуруючих інтерпретацій воєнного минулого.

Розгорнулася широка дискусія з приводу того яким має бути загальнонаціональне місце пам'яті Першої світової війни. Невирішеними залишалися питання щодо того де географічно розташувати меморіал (у Берліні, біля Рейну, у Східній Пруссії чи в іншому місці), якою він повинен бути форми (має це бути новий пам'ятник, перебудований існуючий або взагалі слід зробити природний пам'ятник, висадити ліс чи організувати меморіальний острів) і чим це місце має стати в майбутньому (місцем прославлення «німецького героїзму», місцем для проведення державних церемоній чи тихим меморіалом для вшанування загиблих). Різні політичні сили пропонували свої проекти, які конкурували між собою. Так наприклад, праві висунули ідею встановлення меморіалу Битві при Танненберзі і переможцю цієї битви, фельдмаршалу Гінденбургу. Проте проект не набув популярності через віддалене місце розташування. Інші ідеї також не отримали достатньої підтримки і фактично у перші післявоєнні роки на державному рівні так і не було реалізовано проект загальнонаціонального місця пам'яті.

Однак по всій країні майже в кожному селі та місті існували локальні меморіали Першої світової війни. У більшості своїй вони були присвячені

загиблим солдатам. Основна концепція таких пам'ятників передбачала ритуалізоване вираження відданості, поваги чи шанування померлих. Військові меморіали пропонували ідентифікувати загиблих як героїв, мучеників, захисників вітчизни, справедливості, свободи.¹ Такий меморіал не лише вшановував пам'ять загиблих, але й мав вшанувати життя, втрачене заради того, щоб вижили інші, певним чином прославляючи героїчну смерть солдатів. Живі, усвідомивши це, мали «бути готовими до смерті за справу, заради якої вже було пожертвовано життя»².

Перші локальні меморіали, створені відразу після закінчення війни це рукописні чи намальовані меморіальні дошки. У такий спосіб різноманітні організації, клуби мали намір вшанувати своїх полеглих членів. Поступово у населених пунктах почали з'являтися повноцінні меморіали встановлені за сприянням місцевих ініціативних груп, ветеранських, полкових організацій, різноманітних мілітаристських об'єднань. Бургомістри чи муніципальні ради рідко могли надавати кошти на будівництво військового меморіалу через брак фінансових ресурсів. Часто, через високі темпи інфляції, грошей, зібраних на встановлення меморіалу, не вистачало для його виготовлення. Створення меморіалу також могло затягнутись на роки через дискусії про місце розташування та його вигляд.

Ті меморіали, які все ж вдавалося встановити, розташовувалися на площах міст/сіл, на території церков або цвинтарів, у школах та університетах³. Це були в основному нові пам'ятники, але також поширеним було оновлення вже існуючих пам'ятників, зокрема зведених після перемоги над Францією в 1871 р. Відмінною рисою перших пам'ятників післявоєнного періоду було використання спрощених архітектурних форм. Більша частина меморіалів представляла собою просто валуни або хрести, зроблені з бетону чи вирізані з каменю, або таблички з іменами загиблих.

¹ Koselleck R. Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden. *Identität* / ed. O. Marquard, K. Stierle. München, 1996. S. 256.

² Koselleck R. Der politische Totenkult: Kriegerdenkmäler in der Moderne. Münster, 1994. S. 15.

³ Cremer S. G. «Mahnzeichen kontra Totenkult. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Kriegs- und Gefallenendenkmals». 2016. S. 2. *ART-Dok: web-site*. URL: <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/volltexte/2016/4568> (дата звернення: 24.07.2023)

В оформленні цих меморіалів не використовувалася національна символіка, частіше за все її замінювали військовою та християнською. Скульптори зверталися до християнських мотивів, таких як «П'єта» (Оплакування) та «Розп'яття», як би пов'язуючи смерть на війні з жертвовною смертю Христа. Своєрідним прикладом використання цих сюжетів є «Любекське розп'яття» роботи Людвіга Гіса (додаток 7), яке створювалося для участі у конкурсі на меморіал воїнам у церкві Св. Марії в Любеку¹. Скульптор зобразив розп'ятого Христа для того аби візуалізувати біль і страждання загиблих. Цей меморіал був доволі експресивним через зображення побитого тіла з надзвичайно викривленими ногами, виступаючими ребрами та боковою раною з великими краплями крові. Більшість сучасників не сприйняли цю роботу та звинувачували автора у богохульстві.

Свої інтерпретації того якими мали бути військові меморіали представляли також ветеранські організації. Так, зокрема, товариство Киффгойзер, залучивши до співпраці архітекторів Ернста Мея та Германа Гозеуса, виробило відповідні інструкції для створення нових пам'ятників. Згідно цих інструкцій для спорудження пам'ятників слід було довірити проєкт вмілому майстрові, архітектору або художнику, прискіпливо обрати місце, манеру виконання, надавати перевагу тільки якісним матеріалам, уникаючи використання дешевих аналогів. На думку Ернста Мея та Германа Гозеуса військовий меморіал не мав ані надмірно складного, ані надто абстрактного дизайну, він мав відповідати серйозності часу та гідності об'єкта². Відображенням цієї концепції став військовий меморіал воїнам піхотного полку № 78 «Герцог Фрідріх Вільгельм фон Брауншвейг» авторства Германа Гозеуса, що являє собою статую солдата зроблену з анрехтерського каменю і вмонтовану у вежу міської стіни Оснабрюка (додаток 8).

Владні органи не завжди схвалювали появу такого роду меморіалів. Наприклад, у пораді Провінційного консультативного бюро з військових

¹ Gies L. «Kruzifixus». 1921. *Art Damaged: web-site*. URL: <https://www.artdamagedbook.com/blog/ludwig-gies-kruzifixus-crucified-christ-1921> (дата звернення: 25.07.2023)

² Schulte B. *Veteranen des Ersten Weltkrieges. Der Kyffhäuserbund von 1918 bis 1933*. Bielefeld: transcript Verlag, 2020. S. 92.

меморіалів Померанії у вересні 1920 р. місцевим громадам, радили не зводити «складних» пам'ятників на честь загиблих на видних місцях на вулицях, у громадських площах або вздовж сільських доріг. Вони не повинні були служити «окрасою», а закликати до гідних роздумів замість показного шанування війни. Більш доречними «як пам'ятник глибокої скорботи і як знак пам'яті про учасників бойових дій, які марно пожертвували своїми життями у війні з такими згубними наслідками для порятунку Вітчизни»¹, були прості меморіальні дошки.

Але й такі меморіальні об'єкти могли нести у собі суперечливі наративи. У 1921 р. студентська організація Тюбінгенський корпус «Suevia» ініціювала встановлення дерев'яної меморіальної дошки на якій позолоченими літерами написано: «Invictis, victi, victuri». Invictis – непереможеним, як слово подяки героям, victi – завойованим: сумне зізнання приниження, victuri – живим: вираження віри в те, що німці переможуть і будуть жити. На церемонії інавгурації промовці описували майбутню перемогу: «Настане день, коли ми розірвемо кайдани ганебного Версальського миру, і подвиги наших загиблих братів по корпусу повинні сяяти нам!»².

Також у контексті формування концепції військових меморіалів слід виокремити ідеї створення антивоєнних пам'ятників, які однак здебільшого так і залишилися на папері. Популяризатором цих ідей виступав архітектор Бруно Таут. У буклеті «ТАК! Голоси робочої ради з мистецтва в Берліні», який вийшов у 1919 р. він зазначав: «Що робиться, щоб запобігти героїзації війни? Переплавлення, розпродаж і знесення всіх імперських, військових пам'ятників... Що слід робити? Ніколи не можна забувати про жах і нещастя війни за допомогою меморіалів»³. Таут розробив у 1921 р. свій план меморіалу перед Магдебурзьким собором (додаток 9). Це був одночасно і меморіал, де можна було звернутися до скорботних роздумів про загиблих, і бібліотека з пацифістською літературою. На лицьовій стороні пам'ятника мав би з'явитися

¹ Цит. за: Bessel R. Op.cit. P. 269.

² Цит. за: de Libero L. Rache und Triumph: Krieg, Gefühle und Gedenken in der Moderne. Walter de Gruyter, 2014. S. 136.

³ Taut B. JA! Stimmen des Arbeitsrates für Kunst in Berlin. Berlin, 1919. S. 101.

напис: «Полеглим братам нашим»¹. Але цей план так і залишився не реалізованим.

У статті в «*Sozialistischen Monatsheften*» (1919) однодумець Таута мистецтвознавець Адольф Бене зазначав, що меморіали мають допомагати німцям «подолати цю війну». Бене підкреслював, що «не повинно бути й мови про увічнення ідеї героїв і воїнів»². Він критикував мистецькі солдатські пам'ятники як такі, що спотворюють правду та можуть створити хибні уявлення про участь у війні як певний почесний професійний шлях. На противагу ним він запропонував створити меморіал у вигляді вежі з осколків, гільз, мінометів, артилерійських установок і гармат³. Цей проєкт також не було реалізовано. Ще один проєкт 1920 р. для пам'ятника у Берлінському університеті авторства Рудольфа Беллінга, який складався з позолоченої криваво-червоної кулі з написом «За що?» був відхилений як надто радикальний.

Одним з небагатьох реалізованих пам'ятників з пацифістським сюжетом став проєкт скульптора Альберта Гребера, який був урочисто відкритий 1 липня 1923 р. на кладовищі в Мюнстері (додаток 10). Це пам'ятник з пісковика, який, складається з чотирьох колон, дошки пошани з написом, рельєфом пелікана і трьох іменних табличок з боків. Головною його особливістю є напис «Більше жодних воєн!», який розташований на передній частині стели⁴.

Окремо слід звернути увагу на дискусію, яка існувала у Веймарській республіці з приводу можливості масового виробництва однотипних пам'ятників. Надгробки, хрести, ангели та ін. могли бути безліч разів відтворені за допомогою технології гальванопластики. Її вже активно використовували для оздоблення церков та виготовлення надгробних скульптур починаючи з кінця

¹ Schubert D. Bruno Tauts "Monument des Neuen Gesetzes" (1919). Zur Nietzsche-Wirkung im sozialistischen Expressionismus. *Jahrbuch der Berliner Museen*. Bd.29/30. 1987/1988. S. 247. ART-Dok: web-site. URL: https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/2989/1/Schubert_Bruno_Tauts_Monument_des_neuen_Gesetzes_1988.pdf (дата звернення : 26.07.2023)

² Behne A. Kriegsgräber. *Sozialistische Monatshefte*. Heft 4, 24.03.1919. S. 308.

URL: <https://library.fes.de/sozmon/pdf/1919/1919-03-24.pdf> (дата звернення : 26.07.2023)

³ Ibid. S. 309

⁴ Egeler A. Das Denkmal für die Gefallenen des Ersten Weltkriegs in Stuttgart-Münster. Größter Friedenswille im kleinsten Stadtteil. *Denkmalpflege in Baden-Württemberg*. 2023. S. 39.

XIX ст. На тлі економічних проблем місцевим громадам чи невеликим організаціям було вигідніше встановлювати такі меморіальні об'єкти, оскільки вони були дешевими. Крім того використання типових скульптурних форм допомагало уникнути тривалих дебатів про форми і стиль меморіалу. Але відомі архітектори та скульптори виступали проти таких проєктів, пропонуючи замість однотипних пам'ятників з дешевих матеріалів виготовляти прості меморіальні таблички. Основна проблема таких масових пам'ятників полягала в баналізації та комерціалізації пам'яті про війну. До того ж однотипні пам'ятники не завжди вписувалися в органічний ландшафт пам'яті, історичний міський або сільський простір.

Окрім військових меморіалів важливими місцями пам'яті стали військові кладовища. Усі військові кладовища Німеччини відрізняла абсолютна одноманітність та суворі правила. На цвинтарях були однотипні могили з кам'яними або залізними хрестами, які заборонялося засаджувати квітами. Причиною такого рішення було те, що квіти «висаджувати та підтримувати занадто дорого, а також те, що німецькі військові цвинтарі значно відрізнятимуться від кладовищ інших націй»¹. Керівник Німецької асоціації ландшафтних архітекторів Франц Гальбаум підкреслював, що, на відміну від англійців чи французів, німці не приховують трагічну та героїчну смерть загиблих, висаджуючи барвисті квіти.

Військові кладовища після війни стали місцями паломництва. Але оскільки тіла німецьких солдатів здебільшого залишалися на чужій території, то поширеним явищем стало відвідування військових кладовищ, оссуаріїв та місць битв вдовами, родичам та іншими ветеранами з метою вшанувати пам'ять загиблих родичів чи товаришів. Версальський договір вимагав від підписантів доглядати за могилами солдатів, похованих на їхній території², тому бельгійські та французькі уряди мали організувати кладовища для німецьких солдатів. У той же час німецькі чиновники не могли надати фінансові ресурси для догляду

¹ Mosse G. L. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. New York: Oxford University Press, 1990. P. 91

² Article 225. *Treaty of Peace, Between the Allied and Associated Powers and Germany*, signed at Versailles, June 28, 1919.

за військовими похованнями за кордоном, тож цю відповідальність у 1919 р. перебрала на себе «Німецька комісія з військових поховань». Комісія допомагала родинам загиблих дістатися до місць поховань, плануючи маршрути та надаючи фінансову допомогу. Загалом відвідування військових кладовищ, наприклад у Бельгії мало свої особливості. Місцева Служба військових поховань забороняла прикрашати німецькі військові могили, покладати вінки, садити квіти, кущі та дерева, а також замінювати хрести на могилах без попереднього погодження¹. Виходом з такої ситуації могла стати «репатріація полеглих солдатів», але уряд дозволив проводити її лише за умови, що всі витрати повинні були нести родичі.

Субсидовані поїздки були позбавлені комфорту, тому окрім звернення до комісії з військових поховань можна було обирати інший спосіб відвідати місця битв та поховань – туристичні подорожі. У цілому такі відвідування місць пам'яті, навіть з метою вшанування загиблих, по суті були вираженням комерціалізації пам'яті про війну, оскільки значна частина відвідувачів покладалася на путівники, готелі, офіційні туристичні агентства та гідів. Вже з 1919 р. англійські та французькі компанії організовували поїздки на місця битв Західного фронту. Найбільш впливовою такою туристичною агенцією стала компанія «Thomas Cook». У 1919 р. її засновник Томас Кук навіть видав серію «Ілюстрований путівник Мішлен по полях битв (1914–1918)». Послугами агентства користувалися й німці, у тому числі родичі загиблих солдатів. Але такі тури могли бути різними за своїм змістом і деякі з них були доволі своєрідними. Наприклад, у 1921 р. у газеті «Basler Nachrichten» було розміщено об'яву про автомобільний тур на місця битв Першої світової війни (додаток 11). Організатори запрошували приєднатися до «рекламної подорожі за зниженою ціною 117 франків» та обіцяли незабутні враження від особливої осінньої подорожі з проживанням у першокласному готелі, пересування у комфортабельному автомобілі через «зруйновані села з величезними кладовищами з сотнями тисяч загиблих» до поля битви при Вердені,

¹ Freytag A. Van Driessche T. Die Deutschen Soldatenfriedhöfe des Ersten Weltkriegs in Flandern. *Relicta* № 7. 2011. S. 173.

відвідування якої дасть «уявлення про тонкощі сучасної війни»¹. Реакція на цей тур була доволі критичною, найбільш виразним був відгук Карла Крауса «Рекламні подорожі до пекла», де він розкритикував прагнення привезти туристів попити кави на місця кривавих битв². Туристичні поїздки стали відображенням тонкої межі між вшануванням пам'яті та туризмом, заснованим на цікавості чи навіть захопленням від простого відвідування таких місць. Місця пам'яті світової війни стали у тому числі туристичними пам'ятками.

2.4. Відображення війни у освіті, науці та культурі.

Окрім розгортання дискусії про війну в політичному полі, вона поширилася на сферу науки та культури. В освітній галузі Першої світової війни та викликаних нею змін державної системи зміст освітніх програм мав бути відповідно змінений. У конституції Веймарської республіки від 1 серпня 1919 року для сфери «освіти та шкіл» була закладена мета: «морального виховання, громадянських почуттів, особистих і професійних здібностей у дусі німецької національності та міжнародного примирення»³. Уряд Веймарської республіки намагався навчити молодь критично дистанціюватись від минулого, щоб вони могли розвивати позитивне ставлення до демократії та республіки. Однак на практиці не вдалося швидко сформувати ні нову шкільну програму, ні забезпечити виробництво нових підручників. Дефіцит паперу заважав якісно і масово друкувати підручники, а частині шкіл просто не вистачало грошей на закупівлю нових підручників. Дефіцит паперу призвів до скорочення ілюстрацій і використання паперу нижчої якості. Ця ситуація була загострена інфляцією, пік якої припав на 1923 р. Загалом за період 1919–1923 рр. було видано 21 підручник з історії⁴. Додатково був виданий прусський міністерський

¹ Schlachtfelder-Rundfahrten im Auto! «*Basler Nachrichten*», 1921. URL: <http://www.physiologus.de/r/rundfah.htm> (дата звернення : 28.07.2023)

² Kraus K. Reklamefahrten zur Hölle. *Youtube* :web-site, 2015.

URL: https://www.youtube.com/watch?v=IbM3K7wrofg&ab_channel=KarlKraus-Topic (дата звернення :28.07.2023)

³ Artikel 148. Die Verfassung des Deutschen Reichs, 11. August 1919. URL:

https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0002_wrv&object=translation&trefferanzeige=&suchmodus=&suchbegriff=&t=&l=de (дата звернення : 29.07.2023)

⁴ Jacobmeyer W. Das deutsche Schulgeschichtsbuch 1700 – 1945: Die erste Epoche seiner Geistesgeschichte im Spiegel der Vorworte. Band 3: Dokumentation der Vorworte und Lehrbücher 1871 – 1945. Eckert Beiträge, 2013. S. 1391-1409.

указ від 6 грудня 1919 року, який вказував школам, що підручники часів імперії «більше не повинні використовуватися, їх придбання не можна вимагати». Однак, через вищеназвані причини, після видання указу і школи, і видавці зіткнулися з нездоланими перешкодами. У 1920 р. Асоціація вчителів історії підкреслила важливість підручників для навчання: «Без підручника учень не в змозі запам'ятати та повторити викладене на уроці, учитель не в змозі описати відповідний навчальний матеріал та правильно його розподілити»¹. Після численних протестів, які підкреслювали саме ці проблеми для видавців шкільних книг, а також наслідки для викладання, міністр Конрад Геніш був змушений відступити та наголосити, що можна використовувати старі книги для навчання вдома та купувати їх. За свідченнями дослідників можна назвати приблизно 25 підручників, які вперше з'явилися між 1902 і 1917 рр. були перевидані у 2-му чи навіть 40-му виданнях у Веймарській республіці. Це говорить про спадкоємність книг і, отже, їхнього змісту, що ускладнювало реалізацію освітніх цілей проголошених урядом Веймарської республіки.

Після закінчення війни німецькі історики не створили значних праць про історію Першої світової війни, теми, яка була у центрі палкої політичної та суспільної дискусії. Але історики доволі активно виступали в публічному полі на тему війни. Вони брали участь у роботі «Комітету із розслідування питань вини у війни» та «Центрального управління з дослідження причин війни», допомагали у написанні мемуарів політичним та військовим діячам, працювали над створенням збірок історичних документів. Так сходознавцем Йоганнесом Лепсіусом, фахівцем з міжнародного права Альбрехтом Мендельсоном Бартольдї, а також істориком Фрідріхом Тімме була підготовлена сорокаторна збірка документів «Велика політика європейських кабінетів 1871–1914 рр.» («Große Politik der Europäischen Kabinette»). Фрідріх Тімме керувався думкою, що оприлюднення файлів може більш ніж будь-що інше послужити «дискредитації догми про єдину провину Німеччини перед світом», але, у той

¹ Цит. за: Schlüter M. Reichsschulpolitik zwischen zentralistischer Ambition und föderalistischer Tradition : die Abteilung für Bildung und Schule im Reichsministerium des Innern 1919 -1934. Doctoral thesis. / Münster (Westfalen) Universität, Münster, 2002. S. 62.

же час вважав, що «ми, редактори матеріалів, хоч раз могли б стати Ареопагом для порозуміння між народами»¹. Фактично для більшості німецьких істориків у міжвоєнні роки, наведення аргументів на користь перегляду Версальського договору, аж ніяк не суперечило дотриманню строгих наукових стандартів. Був ще один аспект війни стосовно якого висловлювалися історики це питання про те, чому німецька армія програла війну. Історики давали свідчення у ролі експертів перед комітетом Рейхстагу щодо причин поразки. Зокрема, серед них були такі дослідники як військовий історик Мартін Гобом, який представив критичне есе на тему «Соціальна несправедливість в армії як часткова причина краху Німеччини» («Soziale Heeresmißstände als Teilursache des deutschen Zusammenbruchs von 1918»)² і Ганс Дельбрюк, який критикував «легенду про удар ножом у спину». Останній після публікації мемуарів Людендорфа, Тірпіца та Фалькенгайна у 1920 р. також виклав огляд цих праць. Пишучи про мемуари Людендорфа дослідник відзначав: «Хапаєшся за голову, коли бачиш такий хід думок. Кожне речення – абсурд чи історична брехня»³. Дельбрюк головним чином зосереджувався на тому, що Людендорф не розумів, що революція була результатом програшу у війні, а не приводом до цього. Історик підкреслював, що двоє, Бісмарк і Мольтке, створили Німеччину, а інші двоє, генерал Людендорф і адмірал Тірпіц, знищили її⁴.

Уже під час війни, а особливо в наступні роки Веймарської республіки існувала потреба в «автентичних» і «правдивих» описах війни. Найбільшим такого роду твором стало видання 36-томної серії «Битви світової війни», яка публікувалася з 1921 по 1930 рр. Ці видання, написані колишніми офіцерами, були по суті поєднанням військової історії та белетристики. Маючи доволі високий тираж, серія знайшла широку читацьку аудиторію та була представлена в усіх основних бібліотеках країни. В окремих бойових описах

¹ Цит. за: Cornelissen C., Weinrich A. German Historiography on World War I, 1914–2019. *Writing the Great War: The Historiography of World War I from 1918 to the Present*. Berghahn Books, 2021. P. 156. Jstor: web-site. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1tbhq0p.9?seq=10> (дата звернення : 30.07.2023)

² Griebel A. Das Jahr 1918 im Lichte neuer Publikationen. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1958. Heft 4. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt GmbH. S. 366.

³ Цит. за: Fahrenwaldt M. A. The Knives Are Out. The Reception of Erich Ludendorff's Memoirs in the Context of the Dolchstoß Myth, 1919–1925. *Portal Militärgeschichte*, 2021. S. 6.

⁴ Adair-Toteff C. Max Weber and the Prussian «Geist». *Max Weber Studies*. 2019. Vol. 19, №. 2. P. 239.

автори намагалися осмислити велику кровопролитність німецьких військ, висвітлити героїчні моменти війни. Ось що сказано в першому розділі «Einsaat» у томі «Іпр 1914»: «Ця книга була написана для німецької молоді. Молодь, що росте в найгіршій ганьбі батьківщини, чиї дні сповнені ранніх тривог за майбутнє. Подорослішавши, вона повинна згадувати тих, хто тоді був таким же молодим, як і вона, з гордо зверненим поглядом у минуле очікуванням і вірою в майбутнє»¹. Оцінки змісту цих праць є доволі різними, але як стверджує Маркус Пьольманн відбір і подача матеріалу не були суто мілітаристсько-ревізійними, як може здатися на перший погляд². Зокрема у серії уникали навіть тонких вимог щодо можливого перегляду кордону. Тим не менш, через героїзацію всього військового цю книжкову серію можна розглядати як певний внесок у поширення мілітаристських наративів.

Дебати про війну відбувалися й в сфері літератури. Існували як твори, які романтизували війну, так і ті, що її критикували. Дослідник Гельмут Мюссенер дійшов висновку, що значною мірою переважала література стверджувального чи прославляючого характеру, тоді як література, яка критикувала війну, була представлена вкрай мало³.

Невід'ємною частиною воєнної літератури про Першу світову війну стало зображення «героїв-фронтовиків» та «ідеалу солдатського товариства». Найбільш помітним автором перших післявоєнних років є Ернст Юнгер. Його твір «У сталевих грозах» («Im Stahlgewitter», 1920) був особистою розповіддю про війну, наголошував на колективності, товаришкості, як і друга робота «Війна як внутрішнє переживання» («Der Kampf als inneres Erlebnis», 1922). Юнгер надає лякаюче детальне зображення війни, де доля випадку керує долею людини: солдат може залишитися живим завдяки «невеликим обставинам» або

¹ Schlachten des Weltkrieges./ ed. Krafft von Dellmensingen K. Ypern 1914. Band 10. Oldenburg, 1925. S. 10. *German History in Documents and Image*: web-site. URL: <https://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC00633954/14/> (дата звернення : 01.08.2023)

² Pöhlmann M. «Das große Erleben da draußen» Die Reihe Schlachten des Weltkrieges (1921–1930)». *Von Richthofen bis Remarque : deutschsprachige Prosa zum I. Weltkrieg.* / ed. T. F. Schneider, H. Wagener. Amsterdam: Rodopi, 2003. S. 116.

³ Julien E. *Asymmetrie der Erinnerungskulturen: Der Erste Weltkrieg in Frankreich und Deutschland.* Berlin: Forschungsinstitut der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik. 2014. S. 10. URL: <https://dnb.info/119219876X/34> (дата звернення : 01.08.2023)

випадковості, і може померти від рани, нанесеної «безглуздим фрагментом свинцю»¹. Тим не менш для Ернста Юнгера війна є місцем, де молоді люди можуть проявити себе та стати героями. У цьому «внутрішньому досвіді» найкращі якості солдата — мужність, героїзм, самовідданість — стають самоціллю: «Вирішальне значення полягає не в тому, за що ми боремося, а в тому, як ми боремося»². Героїзм висувається на перший план і будь-які моральні заперечення зникають. При цьому автор жодним чином не висловлюється чітко за чи проти війни. Ці книги стала свого роду відображенням існуючого героїчного образу солдатів.

Тип аполітичного фронтовика, який сприймає участь у війні як жертву заради німецького народу, зображений у творі «Щелепи смерті. Німецька душа у світовій війні» («Todesrachen. Die deutsche Seele im Weltkrieg») Франца Шаувекера³. Шаувекер представляє новий тип людини, народженої в окопах, яка, звільнившись від усіх політичних зв'язків, бореться за батьківщину та німецьку землю. Незважаючи на жахіття війни, Шаувеккер змалював позитивну картину фронту, засновану на товарищескості, вшануванні пам'яті загиблих і безмежному героїзмі рядового солдата. Солдат повертається з цього фронту не розчарованим, а скоріше, звільненим і готовим чекати компенсації за програну війну.

Також у післявоєнний період популярності набули книги про німецьких військовополонених. У більшості це були напівбіографічні історії, які закінчувались оповіддю про втечу головного героя з полону. Тексти мали на меті привернути увагу до долі в'язнів та продемонструвати їхню героїчну волю до самоствердження. Прикладами таких творів є «Ночі польотів у Франції» (Fluchtnächte in Frankreich, 1920) Олександра Лангсдорфа, «35 місяців у Королівстві Кнута» (35 Monate im Reiche der Knute, 1920) Фрідріха Отто Бітріха

¹ Юнгер Е. В сталевиx грозах./ пер. з нім. Ю. Прохасько. Чернівці: Книги-XXI, 2022. С. 69, 133.

² Юнгер Е. Війна як внутрішнє переживання./ пер. з нім. О. Андрієвський. Стилєт і стилос, 2022 С. 87.

³ Schauwecker F. Im Todesrachen, die deutsche Seele im Weltkrieg. 2019. S. 25.

і книга Герберта Фолька «Вовки» (Die Wölfe, 1918)¹. Але на початку 1920-х років, після повернення німецьких солдатів з полону популярність таких праць швидко згасла.

В образотворчому мистецтві Веймарської республіки у післявоєнний період поширення набув рух «Нова об'єктивність». Популярною темою митців «Нової об'єктивності» стало протистояння з програною війною та критика реакційних сил². Важливим стилістичним прийомом була сатира. Представник руху «Нова об'єктивність» Георг Шольц був автором картини «Асоціація ветеранів війни» («Kriegerverein», 1921)³. На картині ветерани тримають символи, які ідентифікують їх як консервативних антиреспубліканців (додаток 12). На задньому фоні зображений паб, який називається «Залізному Гінденбургу». За трьома фігурами знаходиться військовий меморіал, але не пам'ятник загиблим у Першій світовій війні, а пам'ятник франко-пруській війні 1870-х рр. Таким чином, відображена ностальгія цих людей за славним минулим Німеччини до Першої світової війни. Зображене місто тихе і не постраждале від війни, але троє ветеранів та інші фігури, усі з мультяшними обличчями, свідчать про критичний погляд автора на консерваторів. Шольц, який сам був ветераном війни, після війни вступив до Комуністичної партії та використовував свої навички ілюстратора для написання сатиричних журналів.

Поряд із цим помітною мистецькою течією післявоєнного періоду став дадаїзм. Його представники критично ставилися до війни та будь-якого насильства, а також вважали своїм завданням висміювання зв'язків буржуазії та військових. Вираженням митцями своїх поглядів став проведений у 1920 р. перший великий дадаїстський ярмарок у Берліні (додаток 13). У центрі виставкової зали знаходилася спільна робота Георга Гроса та Рудольфа Шліхтера під назвою «Пруський архангел» (Preußischer Erzengel). Це була

¹ Stiasny P. Jenseits des Stahlgewitters. Kriegsgefangenschaft in Literatur und Film der Weimarer Republik. Die sowjetische Kriegsgefangenschaft im Gedächtnis der Deutschen. *Die sowjetische Kriegsgefangenschaft im Gedächtnis der Deutschen.* / ed. E. Scherstjanoi. Walter de Gruyter, 2012. S. 39.

² Unflinching Realism Consolidated. German Arts between Wars. *Los Angeles County Museum of Art Evening for Educators*: web-site. 2015-2016. P. 1. URL: https://www.lacma.org/sites/default/files/module-uploads/E4E_UnflinchingRealismConsolidated.pdf (дата звернення : 02.08.2023)

³ Ibid. P. 6.

лялька, одягнена в офіцерську форму та маску свині, що звисала зі стелі. Навколо тіла був обмотаний пояс зі словами Мартіна Лютера: «З небес я спускаюся сюди» (Vom Himmel hoch, da komm ich her), і висіла табличка: «Для того, щоб повністю зрозуміти цей витвір мистецтва, потрібно щодня по дванадцять годин муштрувати із важко набитим рюкзаком та бути повністю спорядженим для польового маршу на Темпельгофському полі» (Um dieses Kunstwerk vollkommen zu begreifen, exerziere man täglich zwölf Stunden mit vollgepacktem Affen und feldmarschmäßig ausgerüstet auf dem Tempelhofer Feld)¹. Інша робота «Працездатні на 45%!» (45% Erwerbsfähig!, 1920) Отто Дікса (нині втрачена) була найбільшим твором ярмарку. На ній були зображені солдати з протезами, одягнені в частини уніформи, іноді з медалями. На задньому фоні палець великої руки вказував на плакат на стіні будинку з об'явою про конкурс: Хто найкрасивіший?². Коментуючи цю роботу, Дікс пізніше відмічав, що «війна була жахливою річчю... Ви повинні бачити людей у такому розкутому стані, щоб щось знати про них»³.

Незважаючи на те, що дадаїсти викликали досить великий розголос, кількість відвідувачів виставки була невисокою. Тим не менш вона отримала численні відгуки преси. Автори в «Berliner Tageblatt» підкреслювали що «не дуже оцінили ці формати», але тим не менш залишали остаточне рішення про відвідування виставки та її оцінку на розсуд глядача⁴. Комуністична газета «Die Rote Fahne» писала «Дада, не може зробити нічого більше, ніж склеїти дурний кітч»⁵. Консервативна преса засудила дадаїстів як божевільних та прирівняла їх до більшовиків. Цю лінію дотримувалися «Ostpreussische Zeitung» і «Rheinisch-Westfälische Zeitung», розглядаючи дадаїзм як «симптом хвороби цілого покоління митців» і «так само, як більшовизм у сфері політики»⁶. Міністерство

¹ Bergius H. Crisis and the Arts. The History of Dada. Vol. 5. Dada Triumphs! Dada Berlin 1917-1923. Artistry of Polarities, Montages-Metmechanics-Manifestations. Farmington Hills, 2003). P. 251. URL: <https://www.burg-halle.de/~bergius/First-International%20Dada-1920.pdf> (дата звернення : 02.08.2023)

² Ibid. P.251.

³ Otto Dix und der Krieg. Kunst Museum Winterthur: web-site. URL: <https://www.kmw.ch/ausstellungen/kunst-und-krieg/dix/> (дата звернення : 02.08.2023)

⁴ «Dada». Berliner Tageblatt i Handels-Zeitung. 20. Juli 1920. S. 3

⁵ «Dada». Die Rote Fahne. 25. Juli 1920. S.5.

⁶ Bergius H. Op.cit. P. 266.

оборони теж не оцінило митецькі погляди дадаїстів. Власник галереї і митці постали перед судом за звинуваченням у «жорстокому наклепі на рейхсвер». Тим не менш суд виправдав власника галереї, художник Георг Грос мав сплати штраф в розмірі 300 марок, а Віланд Герцфельде як організатор був оштрафований на 600 марок за «образу рейхсверу»¹. Загалом така залученість дадаїстів у дискурс пам'яті війни була притаманна тільки для німецьких митців.

Важливим напрямом у культурі також було кіно. Разом із тим воно вважалося дуже потужним засобом маніпулювання. Суспільні та політичні кола непокоїла думка про те, що фільм міг використовуватися як засіб пропаганди. Журнал «Der Kinematograph» писав у 1922 р.: «Чи означає це (кінець війни), що пропагандистський фільм похований? Кіно більше не використовується для великої політики, а для партійної політики всюди»². Тому кіно у більшій мірі підлягало цензурі. Жоден німецький чи іноземний фільм не міг вийти у прокат без дозволу цензурних органів. Із запровадженням Закону про кіно у 1920 р. було засновано два цензурні агентства: «Filmprüfstelle» (Рада перегляду фільмів) і «Oberfilmprüfstelle» (Головний центр випробування плівок)³. До останнього агентства можна було звернутися за переоцінкою, якщо був незадоволений рішенням «Filmprüfstelle». Фільм можна було заборонити, якщо він міг загрожувати громадському порядку; представляв релігію в негативному світлі; був грубим і аморальним; міг завдати шкоди відносинам Німеччини з іноземними державами⁴. Німецькі діячі кіно намагалися створювати «політично нейтральні» німецькі фільми аби справити позитивний вплив на іноземні країни. Загалом у період з 1919 по 1923 рр. не було знято жодного фільму про Першу світову війну.

Підбиваючи підсумки, слід підкреслити, що пам'ять про Першу світову війну почала конструюватися ще під час її розгортання. Окремі найбільш

¹ «Dada vor Gericht» *Der Ararat*. 1921. Vol. 2. S. 181. *University of Iowa Libraries*: web-site.

URL: <https://sdr.lib.uiowa.edu/dada/Ararat/5zj/pages/181.htm> (дата звернення : 02.08.2023)

² Bern V. Parteipolitik im Film. *Der Kinematograph*. 3 December 1922. № 824 S. 8. *Internet Archiv*: web-site, 2020.

URL: <https://archive.org/details/kinematograph-1922-12/mode/2up?q=propaganda> (дата звернення: 03.08.2023)

³ Lichtspielgesetz. Vom 12. Mai 1920. *documentArchiv*: web-site, 2023.

URL: <http://www.documentarchiv.de/wr/1920/lichtspielgesetz.html> (дата звернення: 03.08.2023)

⁴ Saunders T. J. *Hollywood in Berlin. American Cinema and Weimar Germany*. London, 1994. P. 29.

поширені наративи, міфи про війну закріпилися у суспільній свідомості та у подальшому вплинули на особливостей формування пам'яті у післявоєнний період. У суспільстві також відбувалася фрагментація пам'яті про війну: кожна група, яка у різній спосіб переживала конфлікт, отримувала свій особливий воєнний досвід. Це в поєднанні з програшем у війні в 1918 р. призвело до відсутності суспільного консенсусу щодо значення та інтерпретації війни. Крім цього підписання Версальського мирного договору та викликане «внутрішнє заперечення миру» у післявоєнній Німеччині сприяли поширенню «синдрому Веймарської ревізії». Широко поширене неприйняття Версальського «диктату» становило найширший суспільний інтеграційний механізм часів Веймарської республіки. Натомість аспекти пам'яті про події Першої світової війни стали полем протистояння різноманітних політичних сил. Спроби державних органів створити єдину інтерпретацію війни, певним чином спрацювали у перші післявоєнні роки. Інтерпретації та міфи війни представлені правими силами не панували в суспільстві після завершення війни, однак залишали предметом дискусій в пресі та на політичній арені. Врешті сформувалися виявило глибоко різні наративи пам'яті в правому, консервативному таборі та в лівому, соціал-демократичному таборі. Різні способи інтерпретації війни визначили також багатоманітний і протирічний характер зусиль з формування традиції вшанування загиблих у війні та неможливість прийти до консенсусу у визначенні загальнонаціонального місця пам'яті. Наукова, освітня, культурна галузі також відображали множинність інтерпретацій війни та її наслідків.

РОЗДІЛ 3. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ В 1924–1933 РР.

3.1. Конкуренція наративів та міфів про війну у суспільно-політичному дискурсі Веймарської республіки.

Події 1923 р. – Рурська криза, економічна криза, пік якої припав на осінь 1923 р., а згодом і Півний путч стали поштовхом до поступової переорієнтації суспільного дискурсу про війну. З середини 1920-х рр. наратив лівих сил почав втрачати свої позиції. Якщо у перші післявоєнні роки цінності, пов'язані з військовими традиціями були не надто популярними через втому від війни, поразку та вплив революції, то по мірі того як повоєнна доба почала втрачати свою ауру звільнення та порятунку, більш консервативні і мілітаристські наративи отримали поширення в публічному дискурсі про війну. Однак протистояння наративів лівих та правих сил все ще тривало.

Це протистояння певним чином відіграло свою роль і під час судового процесу над учасниками Півного путчу. Широке висвітлення пресою судового процесу над Адольфом Гітлером у лютому та березні 1924 р. зробило його ім'я відомим. Праві журналісти створювали доволі емоційно забарвлені начерки, звертаючи особливу увагу на ораторські здібності Гітлера. Головний редактор «*Berliner Lokal-Anzeiger*» Альфред Гугенберг писав, що був свідком «неприхованих сліз і деякого сором'язливого сморкання» присутніх на суді під час промови Гітлера¹. Тим не менш газети друкували промови Гітлера, але у значно скороченому вигляді. Навіть «*Deutsche Tageszeitung*», яка симпатизувала Гітлеру, стиснула його чотиригодинні свідчення у дві колонки. У правій пресі справжньою зіркою процесу був інший учасник путчу – Еріх Людендорф, «людина, яку найбільше любили і найбільше ненавиділи»². Заяви Людендорфа під час процесу отримали набагато більше висвітлення у правих газетах. Коли судовий процес закінчився на початку квітня 1924 р., новини про виправдання Людендорфа завжди передували коментарям щодо м'якого вироку

¹ «Hitlers Geheimnis». *Berliner Lokal-Anzeiger*. № 150. 28 März 1924. S. 1.

² «Im Gerichtssaal». *Berliner Lokal-Anzeiger*. № 97. 26 Februar 1924. S. 1.

Гітлеру. Намагаючись захистити Людендорфа від нападок, праві газети використовували формулюванні «суд над Гітлером» у своїх газетних матеріалах. Таким чином, навіть якщо читач насправді не ознайомлювався зі статтями про суд, ім'я Гітлера постійно зустрічалося йому в численних заголовках протягом усіх п'яти тижнів процесу. Навпаки ліві та ліберальні газети віддавали перевагу формулюванню «процес Гітлера–Людендорфа», не в останню чергу для того, щоб скомпрометувати своїх опонентів. Ненавмисним наслідком цього прийому було те, що Гітлер опинився на одній сходинці з одним із героїв правих кіл.

Із наближенням виборів у Рейхстаг 1924 р. у політичному дискурсі продовжувала фігурувати «легенда про удар ножом у спину». І хоча після попередніх виборів 1920 р. газета «Berliner Tageblatt» писала про те, що «ніж прибраний до ножен», цей образ використовувався й надалі. У передвиборчій кампанії 1924 р. НННП поширювала плакат «Хто вдарив ножом у спину німецької армії під час світової війни?» (додаток 14). Він зображував соціал-демократа, який встромляв кинджал у спину німецького фронтовика з чорно-біло-червоним прапором в руці¹.

Окрім партійної агітації «легенда про удар у спину» фігурувала також і на двох судових процесах, що відбувалися у 1924 та 1925 р. У грудні 1924 р. у Магдебурзі відбувався судовий процес над редактором невеликої саксонської газети «Mitteldeutsche Presse» Ервіном Ротхардтом. Президент Фрідріх Еберт падав на нього до суду заклеп. Справа полягала у тому, що газета Ротхардта, передрукувала статтю авторства Еміля Ганссера, в якій він звинуватив рейхспрезидента у державній зраді та закликав Еберта піти у відставку. Ганссер, який був членом НСДАП, ще з 1922 р. публічно називав Еберта «зрадником» та неодноразово отримував за це позови до суду. Лише в лютому та березні 1924 р. Еберт ініціював п'ять судових позовів заклеп. Ганссер стверджував, що Еберт вчинив державну зраду, беручи участь у страйку працівників збройної промисловості в Берліні в січні 1918 р. На досудовому

¹ DNVP Wahlplakate. 1924. *Wahlplakate in der Weimarer Republik*: web-site. URL: <https://www.wahlplakate-archiv.de/wp-content/uploads/2015/06/dnvp-rtw1924-03.jpg> (дата звернення: 05.08.2023)

провадженні всі свідки заявили, що соціал-демократи дізналися про страйк випадково і що причиною їхньої участі в страйковому комітеті було бажання якомога швидше зупинити його.

Після цього процесу 23 лютого 1924 р. під заголовком «Гірка пігулка для Фріце Еберта» (*Eine bittere Pille für Fritze Ebert*), у «*Mitteldeutsche Presse*» був надрукований лист Гасснера. Редактор газети додав лише наступний абзац: «Чи проковтне Еберт цю пігулку, чи він... все-таки постане перед судом у Мюнхені?» Продовжуйте, гер Еберт, і доведіть, що ви не зрадник»¹. У відповідь на цю статтю Еберт подав позов і суд над Ротардом розпочався 9 грудня 1924 р. Але по суті розгляд справи певним чином перетворився на судову оцінку правдивості легенди про «удар у спину». Магдебурзький процес давав можливість правим обґрунтувати свою інтерпретацію війни та отримати політичні очки перед президентськими виборами, які мали відбутися навесні 1925 р.

Вирок оголошений 23 грудня 1924 р. став сенсацією. Ервін Ротхардт був засуджений до трьох місяців ув'язнення. Форма звернення «Фріце», фрази «гірка пілюля» й «доведіть, що ви не зрадник» були визнані образою згідно з §185 Кримінального уложення Німеччини. Але головне звинувачення у тому, що Еберт був «зрадником» згідно §186 не було визнано суддею наклепом. Суддя вирішив, що участь Еберта в страйковому комітеті, і особливо заклик «Триматися!» у промові Еберта до страйкарів у Трептові, становили державну зраду².

Усі берлінські газети розмістили вирок на перших шпальтах. «*Vorwärts*» та інші ліберальні газети були «шоковані» аргументами судді та друкували статті під нейтральними назвами «Вирок у Магдебурзькому процесі» (*Das Urteil im Magdeburger Prozeß*). Праві газети навпаки вважали цей вирок тріумфом «правди» та важливим кроком до підтвердження правдивості теорії про «удар в

¹ Brammer K. Der Prozeß des Reichspräsidenten. Berlin, 1925. S. 27.

² Dokumente Nr. 379. Niederschrift über die Erörterung des Magdeburger Urteils in der Ministerbesprechung vom 23. Dezember 1924. *Die Kabinette Marx I/II*. Band 2. *Das Bundesarchiv*: web-site.
URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/10a/ma1/ma12p/kap1_1/para2_167.html (дата звернення : 07.08.2023)

спину». «Neue Preußische (Kreuz-)Zeitung» вийшла із заголовком «Засуджена соціал-демократія» (Die verurteilte Sozialdemokratie)¹. З Ебертом, як стверджувалося у статті, «політично покінчено назавжди»². «Deutsche Zeitung» надрукувала більш кричущий заголовок «Умисна державна зрада!» (Vorsatzlicher Landesverrat!)³. На їхню думку відтепер німецький народ мав вирішити, чи хоче він продовжувати терпіти «правління страйкарів»⁴.

Редактори впевнено намагалися просувати свою інтерпретацію вироку, тож полеміка в пресі тривала кілька днів після 23 грудня. Уряд вважав вирок і полеміку шкідливими для політичної культури Німеччини. На засіданні кабінету міністрів віце-канцлер Карл Яррес назвав вирок «жахливим» та попросив своїх колег зробити спільну заяву на підтримку Еберта. Густав Штреземанн, у розмові підкреслив, що все, що сталося з Ебертом зараз, може трапитися з будь-ким із них завтра⁵ та запропонував наступного дня разом відвідали президента. Права преса висміяла цей візит⁶.

Окрім цього судового процесу наступного 1925 р. відбувся ще один між редакторами видань «Süddeutsche Monatshefte» та «Münchener Post». Під час передвиборчої кампанії у квітні-травні 1924 р. головний редактор «Süddeutsche Monatshefte» Ніколаус Коссман опублікував два спеціальні випуски видання в яких він намагався обґрунтувати тезу вини соціал-демократів у падінні монархії та підписанні «ганебного миру». Номери містили статті про те, що таке «удар у спину», як діяли «англійська штаб-квартира», «французькі методи» пропаганди, «телефонні мережі в нейтральних зарубіжних країнах (на основі неопублікованих файлів)»⁷, а також звіти військових офіцерів про становище на фронті. Крилате словосполучення «удар у спину» та його графічне відображення – на обкладинці квітневого номеру був зображений солдат із

¹ «Die verurteilte Sozialdemokratie». *Neue Preußische (Kreuz-)Zeitung*. № 602. 23 December 1924. S. 1.

² Ebd.

³ «Vorsatzlicher Landesverrat!». *Deutsche Zeitung*. № 580. 23 December 1924. S. 1.

⁴ Ebd.

⁵ Dokumente Nr. 379. Niederschrift über die Erörterung des Magdeburger Urteils in der Ministerbesprechung vom 23. Dezember 1924.

⁶ «Beileidsbesuch bei Ebert». *Deutsche Zeitung*. № 582. 24 December 1924. S. 1.

⁷ Süddeutsche Monatshefte. «Der Dolchstoß». April 1924. S. 1-9.

встромленим у шию гігантським ножем – знову розбурхали суперечку про те, чи мав «удар у спину» значний вплив на поразку у війні.

У відповідь на ці публікації «Süddeutsche Monatshefte» Мартін Грюбер, головний редактор «Münchener Post» та депутат від СДПН, опублікував серію статей, де звинуватив Коссмана у «брехні та фальсифікації» історії¹. Коссман у свою чергу, подав в суд, звинувативши Грюбера у клеветі. Процес почався 19 жовтня 1925 р. і на нього запросили військових офіцерів включаючи генерала Вільяма Гренера, полковника Вальтера Ніколаї, і політиків, Філіппа Шейдемана, Густава Носке. Також у процесі брали участь Ганс Дельбрюк, який поставив під сумнів «удар у спину», та архівіст Еріх Отто Фолькман, який був захисником цієї тези. У ході процесу учасники процесу неодноразово зверталися до ідей викладених в мемуарах Еріха Людендорфа. Хоча генерала у відставці не запрошували для свідчень, більшість свідків так чи інакше згадували Людендорфа. У вступному слові Коссманн, відзначив, що його редакція підтримувала зв'язок із Людендорфом. Два юридичні радники, Максо Гіршберг, представник Грюбера та Йозеф фон Песталоцца, представник Коссмана безпосередньо використовували мемуари Людендорфа в судовому процесі². Окрім юридичних радників, Ганс Дельбрюк у своїх експертних виступах також посилався на мемуари Людендорфа.

Розгляд справи завершили у грудні 1925 р. 9 грудня суд визнав Мартін Грюбера винним «частково в образі та частково в клеветі» і він мав сплатити штраф у розмірі 3000 рейхсмарок. Суддя Франк у вироку відзначив, що «помилки та неточності також можна знайти в інших історичних звітах... Історичні події світової війни надто давні, щоб кожен міг досліджувати їх зараз»³. З приводу самої тези «про удар у спину» суд констатував, що «дії, свідомо і навмисно спрямовані на знищення німецької армії, мали місце в тилу наприкінці війни», однак їх слід розглядати не «як єдину причину програшу, а

¹ Dokumente Nr. 209 Ministerrat vom 26. Oktober 1925, 18 Uhr. *Die Kabinette Luther I/II*. Band 2. *Bundesarchiv*: web-site. URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/1a1/lut/lut2p/kap1_1/kap2_40/para3_2.html (дата звернення : 09.08.2023)

² Fahrenwaldt M. A. Op.cit. S. 11.

³ Permooser I. Der Dolchstoßprozeß in München 1925. *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte* Vol.59, 1996. S. 922.

радше як одну з кількох причин»¹. Суд підкреслював, що наприкінці 1918 р. німецька армія не була близька до перемоги, й те, що агітація ліворадикальних рухів сприяла деморалізації солдатів.

Після мюнхенського вердикту теза про «удар у спину» попри всі заяви її прихильників не був темою для обговорень серед широкого загалу. Міф все ще був «живим», але жодних подальших публічних дискусій щодо нього не відбувалося до кінця 1920-х рр. Вже у період між 1929 і 1932 рр. найгучнішими та найвправнішими розповсюджувачами цієї легенди у Веймарській республіці, стали націонал-соціалісти. Ставлення НСДАП до цього наративу визначила книга Адольфа Гітлера «Моя боротьба» (Mein Kampf, 1925), в якій він різко засуджував «зрадників». Словосполучення «удар у спину» в книзі не зустрічається. Але говорячи про марксистів, він називає їх тими, «хто завдав нашій армії удару з тилу і не дав їй переможно закінчити боротьбу на фронтах»². Фраза «листопадові злочинці» фігурує в тексті для позначення груп, які, на думку Гітлера, завадили перемозі Німеччини, яка у листопаді 1918 р. «була близькою»³. Гітлер звинувачував революцію в поразці Німеччини та покладав відповідальність за неї на комуністів і євреїв. Також він вважав, що Німеччина, яка програла війну через слабку волю, могла повернути собі контроль над власною долею лише за умови зміцнення цієї волі. Врешті така інтерпретація поразки була схожою на версію Людендорфа. У рамках певного загального наративу ці тези «працювали». Оскільки твердження про те, що війну було програно через брак волі, мало ефект лише тоді, коли хтось вірив, що воля була вирішальним фактором для перемоги.

Власне «легенда про удар у спину» виконувала дві важливі функції для правих сил. З одного боку, вона була гарною зброєю проти політичних опонентів. З іншого боку, вона відволікала від проблемних аспектів їхньої власної політичної ідеології. Але саме націонал-соціалісти змогли у своїх інтересах вміло використати тезу про те, що Німеччина силою власної волі

¹ Ebd. S. 923.

² Hitler A. Mein Kampf. München, 1943. S. 771.

³ Ebd. S. 764.

може компенсувати поразку в Першій світовій війні. Ліві, у свою чергу, намагалися за допомогою газет, книг, у промовах і навіть у серії судових позовів про наклеп довести, що «легенда про удар ножем у спину» була історично неправдивою. Вони запевняли, що моральний дух армії та населення падав зовсім не через соціал-демократів чи ліберальну пресу, а скоріше через погані соціальні та економічні умови, дії уряду та командування. Ліві також вказували на антидемократичні мотиви прихильників легенди, чий образ суспільства представлений у вигляді маси якою як маріонетками маніпулює еліта,¹. Але спроби розвінчання легенди не дали бажаного результату.

Частково це було спричинено тим, що противники легенди намагалися заперечити її з точки зору історії. Однак легенда у більшій мірі була скоріше психологічним інструментом. Частина німецького суспільства вірила в «легенду про удар ножем у спину», бо за допомогою неї було простіше примиритися з минулим та реальністю. Як відзначає Алейда Ассман людині властива сильна потреба у гармонії між пам'яттю та позитивною самооцінкою². Ніцше підкреслив цю думку наступним спостереженням: «Я зробив це, – говорить моя пам'ять. «Я не міг цього зробити», – каже моя гордість і залишається непохитною. Нарешті – пам'ять здається»³. Для людини було простіше повірити в міфи, аніж стикатися та миритися з незручною реальністю. Фактично частина суспільства уникала публічного визнання правди щодо власного минулого, його амбівалентного та суперечливого характеру.

Праві сили також вдало підлаштували свою інтерпретацію війни під потреби суспільства. Переживши економічні, соціальні, політичні потрясіння воєнного та післявоєнного часу, воно бажало повернутися до уявного кращого часу, до 1914 р. Окрім можливої політичної та економічної стабільності цей період символізував сталі патріархальні соціальні і сімейні стосунки та звичні «моральні кодекси». Війна та революція похитнули цю систему, зруйнувавши уявлення про традиційні чоловічі ролі та ролі окремих суспільних груп. Така

¹ Verhey J. Op.cit. S. 339.

² Assmann A. Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1999. S. 41.

³ Ebd.

ситуація викликала бажання відновлення традиційного порядку у суспільних відносинах¹. Ці фактори загалом вплинули на те, що у Німеччині так і не відбулося переходу від «суспільства війни» (Kriegsgesellschaft) до «суспільства миру» (Friedensgesellschaft). Частина суспільства продовжувала асоціювати поняття «мирний час» з 1914 р., а не з періодом республіки.

У період 1924–1933 рр. також зменшилася прихильність до пацифістських ідей. Ще протягом 1918–1923 рр. в німецькому суспільстві окрему, бодай не найпопулярнішу, однак помітну роль відігравав пацифістський підхід. Ситуація змінилася, коли французи окупували Рур у 1923 р. Усвідомлюючи, що антимілітаристські демонстрації не знайдуть підтримки в цих умовах, і що, навпаки, публічні демонстрації, швидше за все, призведуть до зіткнень, ліві відмовились від проведення мітингів 1 серпня. Як підкреслювалося вище на тлі кризи 1923 р. пацифістські організації, зокрема, «Мирний союз учасників війни» швидко втратили популярність. Між 1925 і 1928 рр. не було значних публічних демонстрацій пов'язаних з річницею 1 серпня 1914 р. Лише в 1929 р., зі зростанням популярності націонал-соціалізму, соціал-демократи та комуністи знову провели антивоєнні мітинги 1 серпня, які проте закінчувалися сутичками². Поступово у публічному полі почалася трансформація від антивоєнних до героїчних шанувань.

Ветерани продовжували діяти в рамках різноманітних організаціях, як вже існуючих, так і створюючи нові. 18 липня 1924 р. Німецька комуністична партія заснувала «Союз червоних фронтовиків» (Roter Frontkämpferbund) до якої закликали приєднуватися всіх «класово свідомих» робітників. Сам її керівник Ернст Тельман був фронтовиком. На початку своєї діяльності цей союз мав антимілітаристське спрямування, обіцяючи сформувати «широкий захисний мур від майбутніх воєн»³. Але щоб мати можливість конкурувати з Штальхельмом, СА, зовнішній вигляд «червоних фронтовиків» ставав все більш «мілітаризованим». З 1928 р. посилюється бойовий характер союзу,

¹ Bessel R. Op.cit. P. 280.

² Ziemman B. Op.cit. 2006. P. 105.

³ Die Rote Fahne. 10 August 1924. S.1.

проводяться військові навчання. Після зіткнень з берлінською поліцією у травні 1929 р., що отримали назву «Кривавий травень» (Blutmai), союз був офіційно заборонений.

Новою організацією, заснованою в Магдебурзі в 1924 р. соціал-демократами, став Рейхсбанер (Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold). Фактично за два роки вона стала однією з наймасовіших організацій з 900 000 членами¹. Рейхсбанер доволі активно проявляв себе, проводячи масові демонстрації в уніформі та з чорно-червоно-золотими прапорами, що було успішним інструментом для відображення та захисту республіки у публічному просторі. У той же час Рейхсбанер стикнувся з дилемою інтерпретації війни. Хоча його члени, спираючись на спогади про Першу світову війну, заперечували міфи правих, проте водночас їхній мілітаристський устрій та уніформа суперечили спробам прихильників республіки зобразити солдатів як жертв і оминати фокус на насильстві як частині їхньої ідентичності.

Водночас частина політиків вимагали перетворення організації на справжній соціал-демократичний рух. Вони стверджували, що як тільки класова боротьба призведе до остаточної конфронтації між робітниками та буржуазією, робітничий клас повинен мати власну підготовлену бойову організацію. З іншого боку, багато представників СДПН висловлювали занепокоєння щодо воєнізованого репертуару Рейхсбанера. Вони ще в 1924 р. пропонували, припинити «військову демонстрацію, імітацію гітлеризму»². Крім того такий формат діяльності викликав суперечливу реакцію комуністів, які порівнювали ці марші з акціями Штальгельм та СА. Навпаки праві групи підозрювали, що Рейхсбанер був суто соціал-демократичною партійною організацією, покликаною залучати молодь до свого політичного табору.

До кінця 1920-х рр, ветерани з Рейхсбаннера, а також з Рейхсбунду доволі активно були залучені у заходи з вшанування пам'яті війни. У Рейхсбанері було чітке розуміння того, що передача досвіду війни молодшому поколінню є важливою частиною її спадщини. На «Дні республіки» в містечку Еттлінген у

¹ Alcalde A. Op. cit. P. 35.

² Ziemman B. Op.cit. 2013. P. 145.

Бадені в 1925 р. один із ветеранів заявив, що як «суворі люди», які пережили війну на фронті, вони просто не можуть зробити так, щоб «молодь вважала сучасну війну чимось гідним і лицарським»¹. Ці описи були доволі реалістичними, як такий, що представив колишній «артилерійський навідник, який воював біля Нуайону». В одній зі згадуваних жахливих сцен він спостерігав, як гинуть товариші. Інший спогад зосереджувався на хвилинах перед атакою та на внутрішній трансформації, яку солдати пережили в ці моменти². Згадуючи ці події вже в 1931 р., цей ветеран усе ще був наляканий агресивними інстинктами, які викликала в ньому війна.

Ветерани передавали спогади, засновані на особистому досвіді та на окремих аспектах минулого, які вони обговорювали під час багатьох зустрічей із товаришами. Іншими словами спогади про війну були не просто прерогативою окремої людини, хоча кожен ветеран війни міг посилатися на окремий набір спогадів, які відображали траєкторію його власної біографії. Але «кожна індивідуальна пам'ять конституюється в спілкуванні з іншими»³, як стверджував Ян Ассманн, продовжуючи думку висловлену у 1920-х рр. Морісом Альбваксом. «Індивід», як писав Альбвакс, «пригадує спогади спираючись на рамки соціальної пам'яті»⁴. Інші засоби, зокрема, пісні, вірші, книги супроводжували та далі артикулювали зміст цих спогадів.

Але протягом 1928-1933 рр. певні тенденції вплинули на можливість поширення досвіду війни. Рейхсбанер та Рейхсбунд зіткнулися з ускладненням політичної ситуації. Незабаром після початку економічної кризи в 1929 р. вони стикнулися зі збільшенням кількості вуличних сутичок, що по суті перетворило самооборону та захист зібрань СДПН на основну діяльність Рейхсбанера. Крім цього штурмовики СА посилили свої напади на членів організації. Статистичні дані щодо участі СА в політичному насильстві по всій Німеччині протягом

¹ Rauh Kühne C. Katholisches Milieu und Kleinstadtgesellschaft. Ettlingen 1918–1939. Sigmaringen: Thorbecke, 1991. S. 292.

² Ziemman B. Op.cit. 2013. P. 176.

³ Assmann J. Collective Memory and Cultural Identity. *Cultural History/Cultural Studies*. Spring - Summer, 1995. №. 65. P. 127.

⁴ Halbwachs M. On Collective Memory / tr. L. A. Coser. Chicago, 1992. P. 83.

1931 р. показують, що 55,2 % всіх нападів були спрямовані на членів Рейхсбанеру¹.

Також економічна криза, яка почалася в цей період, вплинула на сферу соціального забезпечення та підвищення рівня безробіття. Для тих, ветеранів, хто значною мірою або повністю залежав від державних пенсій і допомог, зводити кінці з кінцями ставало все важче важко. Починаючи з 1929/30 рр. уряд різко скоротив соціальне забезпечення колишніх солдатів, змусивши Рейхсбунд навіть влаштувати публічні протести. Також одним з символів цього періоду стали безробітні німецькі офіцери, які працювали танцюристами або жиголо в танцювальних залах і готелях. Не дивно, що справжнім музичним хітом у 1929 р. стала пісня «Красивий жиголо, бідний жиголо» (Schöner Gigolo, Armer Gigolo), яка зображує саме таких ветеранів:

Він багато місяців бився у Франції
Незабаром на Віслі, П'яві, десть
Тепер йому нічого не залишилося
Він став жиголо
Прекрасний жиголо, бідний жиголо...²

У 1929 р. журнал «Reichsbanner» опублікував статтю, яка аналізувала демографічний фактор як чинник зміни ставлення до війни та миру. Під заголовком «Ветерани війни вимирають» (Die aussterbenden Kriegsteilnehmer) представлено графік смертності чоловічого населення на 1919, 1928 рр. Однак показники рівня смертності серед ветеранів війни був дещо перевищені, а прогноз на 1932 р, таким чином, був не до кінця точним³. Висновки, зроблені на основі цих демографічних даних, були наступними: політична вага фронтового покоління стрімко зменшувалася, а все більше виборців «не мали прямої пам'яті» про війну. Автори статті вважали, що через це слід було очікувати рішучої «зміни у ставленні до миру». Ця стаття вказує на зростаючу прірву між уявленнями більшості «так званого фронтового покоління» і менталітетом тих, «хто був народжений між 1900 і 1910 рр.».

¹ Ziemman B. Op.cit. 2013. P. 235.

² Casucci L. Schöner Gigolo, armer Gigolo. *lyrix.at* : web-site. URL: <https://www.lyrix.at/t/leonello-casucci-schoener-gigolo-045> (дата звернення : 12.08.2023)

³ Ziemman B. Op.cit. 2013. P. 241.

Фактично у 1920-1930-х рр. ветеранські асоціації та групи почали більше втручатися в політику. Військові асоціації заохочували ветеранів брати участь у виборах: «Утримання від голосування – це дезертирство. Тому, шановні товариші, давайте голосувати чоловік за чоловіка, і голосувати патріотично, як старі солдати!»¹. Доволі активну участь ветерани взяли у виборах президента у 1925 р. У лютому 1925 р. помер Фрідріх Еберт. Відповідно ліві партії втратили свого головного кандидата на посаду президента. Натомість свою кандидатуру на них висунув Пауль фон Гінденбург. Для частини ветеранів він був своєрідною фігурою-рятівником і відправною точкою для переходу до більш позитивного майбутнього німецького суспільства. Рішення проголосувати за фельдмаршала, наприклад, для членів товариства Киффгойзер, прирівнювалося до відданості «Батьківщині» та «національній спільноті»². «Герой і воїн» він став своєрідного месію, який керувався передусім своїми внутрішніми солдатськими цінностями. Міф і аура постаті Гінденбурга затьмарювали питання про придатність кандидата до найвищої державної посади чи про вже похилий вік кандидата. 12 травня за результатами виборів Гінденбург набрав 48,3%. По суті обрання Гінденбурга повернуло певні політичні позиції правому національному руху. Для прихильників республіки, після смерті Еберта, виявилось важким завданням віднайти нову об'єднавчу фігуру.

З 1928 р. можна було спостерігати зміну вектору діяльності товариства Киффгойзер. Воно намагалось збільшити свою присутність у публічному просторі та суспільній свідомості через посилення політичної активності. Це було спричинено втратою популярності організації на тлі інших більш політизованих груп. Так зокрема до 1930 р. відбувалось різке зростання кількості учасників у Штальгельмі та СА, а товариство Киффгойзер навпаки втрачало прихильників від загального числа у 3 млн. на 1924 р. до 2.6 млн. у 1929 р.³

¹ Oberst I. «Reichspräsidentenwahl». *Kriegerzeitung*, 22.März 1925. S. 1.

² Oberst I. «Für unsern Hindenburg!». *Kriegerzeitung*, 26 April 1925. S. 2.

³ Alcalde A. Op. cit. P. 35.

До кінця 1920-х рр. різноманітні політичні, ветеранські групи будуть відкрито протистояти одна одній. Зустрічі та з'їзди були постійними джерелами насильства між правими та лівими групами. Дослідник Джеймс Діль описуючи цей період підкреслював: «Нормалізація політичного насильства в середні роки республіки значною мірою підготувала основу для поширення ідей НСДАП після 1930 р.»¹. У колах ветеранів поступово стала помітною тенденція коли досвід офіцерів, у більшій мірі, ніж досвід великої маси ветеранів, мав вплив на інтерпретацію війни та позиції груп. Офіцери разом із націоналістичними правими колами проводили кампанії за відновлення духовної військової мобілізації. Романтичні уявлення про міцний чоловічий зв'язок («Männerbünde») ставали популярними. Але така товариськість скоріше була абстрактною. Вона являла собою певну форму надіндивідуальної спільноти, заснованої на спільному досвіді війни. Вона стала вираженням життєвих солдатських цінностей і взірцевих якостей, забезпечувала мотивацію вистояти в безнадійних ситуаціях². Наратив про «фронтове товариство» став ексклюзивним для військових. Він переплітався з іншими категоріями, такими як героїзм чи жертвність. Але незважаючи на риторику єдності, ветерани не змогли відкинути політичні розбіжності та створити єдину групу у період Веймарської республіки. Досвід війни не об'єднав їх, хоча вони нібито мали спільну долю. Це визначалося тим, що по суті уявлення про «фронтове товариство» було скоріше ідеологічною конструкцією та пропагандистським образом, який не працював в моменти, які стосувалися реальних соціальних потреб та економічних пріоритетів. Але й нацистські наративи не базувалися на реалістичному обговоренні політичної, економічної ситуації. Нацистська пропаганда була успішною у спробах формування окремих елементів політики навколо міфів, легенд і за цих умов тези «про удар у спину», існування «фронтового товариства» працювали.

Загальні політичні обставини з 1929 по 1933 рр. – економічна криза, політична нестабільність і на тлі цього зростання популярності НСДАП – не

¹ Diehl J. M. Op.cit. 2013. P. 196.

² Casey Jude T. Paramilitary organizations in Germany from 1871-1945. Monterey, 2014. P. 34.

допомагали соціал-демократам у їхніх спробах зберегти у полі уваги свої наративи про війну. Дедалі частіше вони були змушені захищати свій воєнний досвід від наклепів з боку правих, замість того, щоб шукати нові засоби поширення свого наративу про досвід війни. Така ситуація визначила той факт, що ще до захоплення нацистами влади в січні 1933 р. праві націоналістичні репрезентації війни стали найпоширенішими у суспільно-політичному просторі. Із захопленням влади нацистами на початку 1933 р. республіканські спогади про війну були остаточно придушені.

3.2 Комеморативні практики щодо загиблих у війні.

Перший великий державний пам'ятний захід присвячений Першій світовій війні провели на 10-ту річницю оголошення Німеччиною війни Франції 3 серпня 1924 р. Проводячи пам'ятний захід не 11 листопада, як це робили у Великій Британії чи Франції, веймарські чиновники намагалися уникнути асоціацій з поразкою. Захід проводився перед будівлею Рейхстагу, яка була всипана квітами, а біля входу висів плакат із написом: «Живому духу наших мертвих»¹. З одного боку будівлі висів прапор республіки, з іншого чорно-біло-червоний прапор імперії (додаток 15).

Церемонія розпочалася військовим парадом. Далі відбулися покладання вінків та виступи політиків, католицьких та протестантських священиків (єврейському рабину не дозволили взяти участь у заході). До присутніх звернувся президент Фрідріх Еберт, який закликав усіх німців відзначати цей день «пам'яті та жалоби»: «З глибоким сумом ми оплакуємо синів Німеччини, які загинули, щоб Німеччина жила...з трепетом вклоняємося героїчному подвигу нашої нації зі зброєю в руках і незмінній стійкості тилу....»². Загалом усі, хто виступав на заході трактували загиблих на війні як доблесних жертв нації. Еберт підкреслив, що «десять років тому задля слави та цілісності вітчизни ми взяли за зброю в зухвалій єдності та силі» та пообіцяв

¹ The Oxford Handbook of the Weimar Republic. P. 932.

² «Den Toten des Weltkrieges». *Berliner Tageblatt*. № 366. 3 August 1924. S. 1.

продовжувати боротьбу за «законне місце Німеччини серед націй на землі»¹. Хоча в промові і звучить тези про «удар в спину», зраду в тилу, але загалом ця промова та концепція заходу не сумісна з наративами республіки. Однак водночас як зазначав Райнгарт Козеллек для держав, які виникли після (програної) війни, політичне вшанування пам'яті загиблих є одним із суттєвих елементів політичної культури, що відображає ступінь прийняття політичного порядку з боку населення².

Церемонія вшанування мала завершитися хвилиною мовчання, однак захід перервали комуністи, які скандували «Геть війну» та співали «Інтернаціонал» після чого розгорнулася вулична бійка, яка викликала паніку серед глядачів³. За винятком Баварії, уряд якої не хотів мати нічого спільного з цими «переможеними», «республіканськими» вшануваннями, подібні заходи відбувалися по всій Німеччині, завжди в громадських місцях, у церкві, в ратуші або біля місцевого військового меморіалу. Тим не менш у цілому церемонії не привернули широкої уваги суспільства.

З наступного 1925 р. щорічно з ініціативи «Німецької комісії з військових поховань» проводився пам'ятний день, який однак офіційно так і не був законодавчо оформлений. На це вплинуло декілька причин. По-перше довгий час точилися суперечки з католицькою та протестантською церквою щодо дат, оскільки запропоновані варіанти припадали на час церковних свят. До того ж церкви мали свої визначені дні поминання покійних у листопаді. Також свій вплив мала й політична нестабільність Веймарської республіки, яка призвела до того, що спроби законодавчого оформлення Дня пам'яті не пройшли законодавче ухвалення, оскільки Рейхстаг кілька разів передчасно розпускався.

Тим не менш 1 березня 1925 р., у 6-ту неділю перед великоднем в республіці вперше після світової війни провели День національної жалоби (Volkstrauertages)⁴. Однак вже наступного року було прийнято рішення

¹ Ebd.

² Koselleck R. Op. cit. 1994. S. 9.

³ «Nieder mit dem imperialistischen Krieg». *Die Rote Fahne*. №1592. 12. Juni 1925. S. 1.

⁴ Dokumente Nr. 32. Kabinettsitzung. Tod Friedrich Eberts. *Die Kabinette Luther I/III*. Band 1. *Das Bundesarchiv*: web-site. URL: <https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919->

проводити пам'ятний день у 5-ту неділю перед Великоднем. Саме у цей день з 1926 по 1934 рр. відбувалися вшанування пам'яті загиблих німецьких солдатів. Але при цьому у конституції не було вказано чи лежить відповідальність за проведення державних свят на уряді чи на рівні місцевого управління. І це призвело до просування різних дат пам'яті загиблих в залежності від землі. Наприклад, у 1930 р. у землі Гессен НСДАП оголосило проведення Дня жалоби 9 листопада¹, пов'язавши цей день з Пивним путчем 1923 р. Також окремо з 1928 р. «Комітет Лангемарка» організовував щорічні урочистості до «Дня Лангемарка, які проводилися в університетах, школах, армії по всій Німеччині.

Крім цього до 1924 р. німці не мали центрального національного меморіалу, де б можна було вшанувати пам'ять про війну та полеглих. Потреба в національному військовому меморіалі ставала все більш гострою, як і дискусії про різноманітні плани його втілення. На церемонії 3 серпня 1924 р. президент Фрідріх Еберт і канцлер Вільгельм Маркс закликали встановити національний меморіал загиблим на війні. «Berliner Tageblatt» підсумувала їхню позицію: національний меморіал сприяв би «внутрішній єдності» народу, якої все ще бракувало². Контроль за плануванням та будівництвом меморіалу поклали на Едвіна Редслоба, державного художнього наглядача.

Перший представлений проєкт передбачав встановлення монументальної меморіальної колони. Однак Редслоб зіткнувся з проблемою: кілька ветеранських асоціацій Киффгойзер, Рейхсбанер, Штальхельм та Асоціація єврейських ветеранів наполягали на участі в обговоренні проєкту: «Бійці на передовій, які билися у гігантській битві пліч-о-пліч із загиблими та розділяли радість і страждання з полеглими, ймовірно, першими мають право бути почутими»³. Найбільші асоціації ветеранів були відкриті до вказаного вище проєкту, але набагато більше, ніж питання архітектурного та естетичного

1933/00104/lut/lut1p/kap1_2/kap2_32/para3_1.html?highlight=true&search=Volkstrauertag&stemming=true&pnd=&start=&end=&field=all#highlightedTerm (дата звернення : 16.08.2023).

¹ Hessen (Volksstaat). 9 November 1930. Propaganda der NSDAP zum Volkstrauertag. *Webarchiv*: web-site. URL: <http://digitalisate.hadis.hessen.de/hstad/r%204/3227.jpg> (дата звернення: 14.08.2023).

² «Den Toten des Weltkrieges». S. 1.

³ Hilpert F. Das Reichshehrenmal und die Frontkämpfer. Nach authentischem Material der Frontkämpferverbände Reichskriegerbund Kyffhäuser, Reichsbanner, Stahlhelm und Reichsbund jüdischer Frontsoldaten. Berlin 1927, S. 8.

дизайну, як і в попередні роки, їх цікавило питання місця розташування меморіалу. За таких умов перші п'ять років роботи були витрачені суто на організаційну роботу. Протягом цього часу Редслоб отримав незліченну кількість пропозицій щодо розташування. Зрештою були виділено три можливих місця розташування меморіалу: на Рейні, у Берліні або серед гірських хребтів. Найбільш популярними та дискусійними виявилися два останніх варіанти.

Серед перших ідей була озвучена думку про розміщення меморіалу в центрі Берліну. Прихильники наполягали на тому, що «меморіал, споруджений нацією» повинен знаходитись в політичному центрі, а не в сільській місцевості. Так виник план меморіалу у «Neue Wache» (Новій караульні) на Унтер-ден-Лінден. На початку 1926 р. план був підтриманий більшістю комітету Рейхсрату, призначеного для розгляду питання національного військового меморіалу. Однак сам державний художній наглядач та й коаліція ветеранських організацій виступали проти ідеї розміщення меморіалу серед метушні мегаполісу. Асоціації звернулися до нового рейхспрезидента Пауля фон Гінденбурга з контрпропозицією зробити національний меморіал у формі «гаю героїв» у горах центральної Німеччини, у Бад-Берці¹. Обране місце мало уособлювати відправну точку для об'єднання німецької нації через повернення до міфічного минулого: його прихильники бачили регіон та його незайману природу як відображення німецької нації та її душі. Хоча Гінденбург був «особисто більш схильний» до проєкту «Neue Wache», він вважав неможливим нехтувати пропозицією ветеранських організацій, об'єднаних у цьому питанні. Більшість комітету Рейхсрату поділяла цю точку зору². З цього моменту рішення про розміщення меморіалу було фактично передано групам ветеранів. Як сказав міністр внутрішніх справ Вальтер фон Кейделл у зверненні до Рейхстагу, «національний уряд усвідомлює, що в цьому питанні групи

¹ Schulte B. Op. cit. S. 100.

² Forner S. A. War Commemoration and the Republic in Crisis: Weimar Germany and the Neue Wache. *Central European History* / ed.M. Black, M. Zakić. December 2002. Vol. 35, Iss. 4. P. 521.

ветеранів, незалежно від їхніх політичних уподобань, матимуть сильний голос»¹.

Для розв'язання поточних проблем пов'язаних з меморіалом було створено фонд, до якого увійшли не лише члени уряду Рейху, а й представники асоціацій. Проте через світову економічну кризу фонд зміг розпочати свою роботу лише у квітні 1931 р. У розпал кризи, попри всі економічні обмеження, було оголошено перший конкурс на проєкти пам'ятників. Однак, оскільки умови не передбачали точної специфіки дизайну та давали митцям широку свободу вираження, це ускладнювало узгодження остаточного проєкту. Журі першого конкурсу обрало з поміж 1828 робіт три варіанти². Однак після неоднозначної реакції на них громадськості остаточне рішення так і не було прийнято.

Поки відбувалися дебати про Бад-Берц невирішеним залишалося питання щодо «Neue Wache». Наприкінці 1929 р. у свою десяту річницю «Німецька комісія з військових поховань» орендувала «Neue Wache» для проведення виставки. Протягом першого місяця виставка привабила 55 000 відвідувачів, і більшість берлінських газет, а також багато інших газет по всій Німеччині відзначили позитивні відгуки про гідність і національний характер виставки та її розташування³. Ця подія вплинула на встановлення певного зв'язку цього місця з вшануванням пам'яті загиблих героїв Першої світової війни.

На цьому тлі прем'єр-міністр Пруссії Отто Браун у липні 1929 р. запропонував, щоб Пруссія переробила «Neue Wache» у військовий меморіал. На початку грудня міністр внутрішніх справ республіки Карл Северінг звернувся до Брауна з прохання обговорити цю ідею. На його думку «широкі верстви німецького народу» не зрозуміють, «якщо в столиці було створено не національний меморіал, а прусський меморіал»⁴. Такі незалежні ініціативи могли викликати небажаний результат у вигляді безлічі меморіалів «загиблим у

¹ Verhandlungen den Reichstag. 19 March 1927. *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. 3 Wahlperiode 1924.* Vol. 392. Berlin, 1927. S. 9714.

² Forner S. A. Op. cit. S. 522.

³ Lurz M. *Kriegerdenkmäler in Deutschland. Weimarer Republik*, 1985. Vol. 4. S. 101-106.

⁴ Цит. за: Forner S. A. Op. cit. S. 525.

світовій війні». Врешті прусський уряд і уряд республіки домовилися рівномірно профінансувати проєкт та зробити «Neue Wache» меморіалом загиблим у війні.

На відміну від конкурсу на створення «гаю героїв» цілі та умови цього конкурсу були сформульовані. Архітектор мав створити меморіал, який би передавав «просте» та «урочисте» враження, а враховуючи «суть завдання» і «серйозність часу», художники повинні були використовувати «прості архітектурні засоби»¹. Перемогу здобув проєкт Генріха Тессенова, який передбачав створення замкнутої кімнати з розташованим у центрі чорним кам'яним кубом заввишки понад два метри та золотим дубовим вінком, який лежав на ньому – «звичайним символом вшанування мертвих» (додаток 16). Також на одній зі стін встановлювався Залізний хрест. Комісія схвалила пропозицію Тессенова за її «простоту» та «загальнозрозумілу» символіку². За своєю суттю меморіал став німецькою версією «могили невідомого солдата».

Відкриття меморіалу в «Neue Wache» відбулося 2 червня 1931 р. Отто Браун відкрив захід, підкресливши національний характер меморіалу, який мав зберегти «пам'ять не лише про синів Берліна чи Пруссії, але й про полеглих синів усієї Німеччини»³. Після нього виступив Гінденбург, який закликав сприймати пам'ять про загиблих на війні як застереження для тих, хто живе в сьогоденні, і висловив надію, що меморіал допоможе «викувати внутрішню єдність!»⁴. Однак незважаючи на це, через офіційне визнання ще не створеного «гаю героїв» у Бад-Берці як національного військового меморіалу, назва меморіалу в «Neue Wache» звучала як «Військовий меморіал Пруського державного уряду» (Ehrenmal der Preußischen Staatsregierung)⁵.

Меморіал в «Neue Wache» не отримав достатньої популярності, зокрема через те, що багато німецьких діячів з підозрою поставилися до меморіалу з

¹ Behrendt W. C. «Eine Gedächtnisstätte für die Gefallenen des Weltkrieges». *Zentralblatt der Bauverwaltung* . № 29. 23. Juli 1930. S. 516-518.

² «Tessenow baut das Gefallenen-Denkmal». *Berliner Tageblatt*. 30 July 1930. S. 3.

³ «Feierliche Einweihung des preussischen Ehrenmales». *Berliner Tageblatt*. 2 June 1931. S. 1.

⁴ Ebd.

⁵ Berliner Adreßbuch : für das Jahr 1934. Sehenswürdigkeiten. *Digitale Landesbibliothek Berlin*: web-site. URL: https://digital.zlb.de/viewer/image/34115495_1934/6072/ (дата звернення: 17.08.2023).

використанням концепції «могили невідомого солдата», оскільки на той момент держави-переможниці перетворили його на центральну частину пам'ятного ритуалу. Але тут слід підкреслити, що напрочуд вдало використати інтерпретацію образу «невідомого солдата» (хоча не в монументальному мистецтві) змогли нацисти. Йозеф Геббельс використовував словосполучення «невідомий штурмовик» у 1927 р., пригадуючи жертв Півного путчу¹. Також Геббельс та інші провідні нацисти називали Гітлера «невідомим солдатом». Сам Гітлер описуючи ідеального рятівника німецького народу вказував на «безіменну особу», як-от «скромного фронтовика у безіменній армії з дванадцяти мільйонів людей»².

Важливо відмітити, що ще до спроб реалізації ідей створення національного меморіалу, у Східній Пруссії почалося будівництво меморіалу Танненберг. Він був побудований з 1924 по 1927 рр. як альтернативне місце пам'яті загиблих солдатів. У центрі комплексу знаходився насип, увінчаний хрестом, який уособлював усіх загиблих у Першій світовій війні. Внутрішній двір був оточений восьмикутником з вежами, побудованими з кожного боку³. Меморіал Танненберга був стилізований під середньовічне укріплення (додаток 17), як нагадування про німецьку велич «колишнім» ворогам і новим сусідам на сході. Вже після приходу до влади Гітлера, у 1935 р. меморіал Танненберга отримав статус національного військового меморіалу, і згодом Бад-Берці було встановлено невеликий меморіал.

Суспільство потребувало символу, який міг би функціонувати як інструмент примирення різноманітних і часто суперечливих інтерпретацій війни. Загалом національні меморіали, зокрема, які постійно стають учасниками різноманітних церемоній та заходів пам'яті, справді можуть допомогти сформувати те, що Моріс Альбвакс назвав «рамками колективної пам'яті»⁴ у межах яких минулі події розуміються та набувають значення для

¹ Wackerfuss A. The Myth of the Unknown Storm Trooper: Selling SA Stories in the Third Reich. Central European History. 2013. Vol. 46, №. 2. P. 299.

² Hitler A. Rede. 7 Dezember 1930. Stuttgart Rathaus.

³ Eschebach I. Öffentliches Gedenken. Deutsche Erinnerungskulturen seit der Weimarer Republik. Frankfurt, 2005. S.67.

⁴ Halbwachs M. Op.cit. P. 172.

пам'яті індивіда. Таким місцем міг стати Бад-Берц, оскільки праві та ліві сили вважали його доречним символом. Однак хоча будівництво офіційного національного меморіалу загиблим було заявленим пріоритетом урядів, які змінювали один одного, жодному з них так і не вдалося досягти цієї мети.

Пошуки відповідних і значущих способів вшанування пам'яті загиблих не полишали й на місцевому рівні, що принесло зміни у концепції створення військових меморіалів у 1920-х рр. Прості за формою меморіали поступово поступилися місцем більш вражаючим і детальним військовим меморіалам. Локальні меморіали також ставали об'єктом дискусій. Так у 1926 р. у місті Кассель були заплановані інавгураційні урочистості щодо відкриття міського військового меморіалу. Але ознайомившись з програмою заходу розробленою місцевою ветеранською асоціацією «Kurhesischer Kriegerbund» міські чиновники утрималися від відвідування церемонії через її занадто консервативний та мілітаристський сценарій. Лише через два роки пам'ятник був офіційно відкритий мером Касселя Гербертом Штадлером у присутності ветеранських асоціацій. Сам дизайн меморіалу став об'єктом критики у 1933 р. Особливе неприйняття викликала скульптура під назвою «Der Gefallene» (Полеглі) (додаток 18). Це оголена фігура, загорнута в тканину, без уніформи та зброї була розроблена професором мистецтв Гансом Зауттером. Скульптура нагадувала низку типових міжвоєнних меморіальних конструкцій «сплячих мерців», але в інших місцях «сплячі мерці» були представлені у більш мілітаризованій манері. Представлений дизайн нагадував новій владі скоріше посилення на морг, а не хороброго патріота»¹.

Типовим прикладом образу «сплячого мерця» є пам'ятник, що розташований на Новому гарнізонному кладовищі в Берліні (додаток 19). Він створений за проєктом Франца Дорренбаха та відкритий 13 жовтня 1925 р. в присутності Пауля фон Гінденбурга. На мармуровій плиті лежить солдат зі стиснутим кулаком, покритий прапором. На полотні лежать сталевий шолом,

¹ Adamski P. «Glücklich die Stadt, die keine Helden hat». Über Denkmäler in Kassel, Studien der Geschichtswerkstatt am Friedrichsgymnasium. Kassel 1993. S. 124.

зламаний клинок і лавровий вінок. На передній частині пам'ятника вислів «Ми загинули, щоб жила Німеччина, тож дозвольте нам жити у вас (в пам'яті)!»¹.

Пошук відповідної візуальної мови під час створення військових меморіалів загинлим у Першій світовій війні був інколи важким і тривалим процесом. Рідко коли учасникам дискусії вдавалося досягти консенсусу. Однак не у випадку з меморіалом ветеранам колишнього нижньорейнського стрілецького полку № 39 у Дюссельдорфі. У 1926 р. ветерани полку висунули план створення меморіалу та зібрали на нього 27 000 марок. Був створений комітет та проведений конкурс у межах якого було отримано 83 проєкти. Одностайної перемоги не здобув жоден з проєктів, однак створення пам'ятника довірили дюссельдорфському скульптору Юппу Рюбсаму. Дизайн Рюбсама свідомо порушував класичні форми пам'ятників та слідував авангардній стилістиці. Його робота під назвою «Внутрішня консолідація» (Innere Festigung) зображувала двох лежачих солдатів, стилізованих під сфінксів, які тиснули один одному руки (додаток 20)². На одному солдаті був сталевий шолом, на іншому – пов'язка на голові. Однак на церемонії відкриття пам'ятника виникла суперечка. Основним пунктом критики були нібито «ненімецькі» голови зображених солдатів. Крім очевидного подиву, від самої скульптури, на відкритті не було Еріха Людендорфа, найвидатнішого гостя та тезки полку, який демонстративно відмовився брати участь у заході³. Ветерани полку вимагали знести пам'ятник та навіть звернулися по допомогу до товариства Киффгойзер. Пам'ятник знесли у 1933 р.

Звісно, моделі меморіалів, художні засоби та фрази не можна було застосувати до цвинтарів колишніх ворожих держав. Існує показова дихотомія між героїчними пам'ятниками у Німеччині та тематикою пам'ятників і написами на цвинтарі, які розміщувалися у Франції чи Бельгії. «Тут спочивають німецькі солдати», єдині написи, які можна було побачити на таких

¹ Kriegesdenkmäler des Ersten Weltkrieg. 2019. S. 19.

² Schulte B. Op. cit. S. 108.

³ Ludendorff E. Vom Feldherrn zum Weltrevolutionär und Wegbereiter Deutscher Volksschöpfung. II. Band: Meine Lebenserinnerungen von 1926 bis 1933. Stuttgart 1951, S. 178.

пам'ятниках. Фактично одну й ту саму смерть ідентифікували по-різному, залежно від того, де стояв пам'ятник і ким він був створений.

Найбільш відомими таким пам'ятником є група фігур «Скорботні батьки» (Trauernde Eltern), авторства Кете Колльвіц (додаток 21). Фігури розташовані на німецькому військовому цвинтарі часів Першої світової війни у Владсло в Бельгії. Колльвіц створила скульптури в пам'ять про свого сина Пітера, який загинув лише через кілька тижнів після початку війни у віці 18 років. Дві вапнякові фігури мають риси обличчя Кете Колльвіц та її чоловіка та є символом скорботи: дві постаті, що стоять на колінах, замкнуті, зіткнувшись із власним болем, нездатні повідомити про свою втрату¹. Скульпторка відчувала відповідальність за його смерть – адже вона переконала свого чоловіка дозволити їхньому сину піти добровольцем. Її історію можна розглядати як більш особисту манеру примиритися з досвідом війни.

Окремою ініціативою з вшанування пам'яті німецьких солдатів за кордоном залишалося розширення «німецького військового кладовища № 123» біля Лангемарка у 1928 р. Перебуваючи у Бельгії, члени студентських груп помітили, що полеглих англійських, французьких і бельгійських солдатів поховали на доглянутих кладовищах, а для німецьких солдатів кладовища не було². Було вирішено створити «пожертву Лангемарка від німецької студентської спілки», за допомогою якої до 1932 р. було завершено будівництво нового кладовища.

У другій половині 1920–1930-х рр. продовжувалися паломництва на місця поховань та битв війни, які знаходилися за кордоном. Журнал асоціації «Kriegsgräbersorge» публікував звіти родичів, які відвідали могили за кордоном. Як приклад, досить негативний відгук німецького мандрівника про туристичне агентство «Thomas Cook» у 1924 р.: «Я не можу рекомендувати цей тур. Це так само дорого, як якби ви взяли один із численних автомобілів напрокат. Тим більше Ви пов'язані з групою, яка складається лише з

¹ Kriegesdenkmäler des Ersten Weltkrieg. S. 23.

² Ludwig R. «Pflanzt die Säulen des Reichs in die Verwesung der Welt!». Zur Geschichte und Konzeption des deutschen Soldatenfriedhofes Langemarck-Nord. *Burschenschaftliche Blätter*. 2004. Band 119, Nr. 4. S. 117.

американців, і ви також повинні визнати та прийняти правила спілкування та історії «переможців», що можна розглядати лише як французьку пропаганду...»¹. Німецькі туристичні агентства також стали пропонувати такі подорожі. Наприклад у 1930 р. туристична агенція Вальтера Бьонігка пропонувала подорож на 11 днів «Західний Фронт: від Іпру до Вердену» (додаток 22). Туристам пропонували за ціну в 335 марок проїхати 1000 км на автомобілях, повний пансіон, поїздки в обидві сторони, екскурсії з гідом, обслуговування та чайні послуги².

Загалом відвідування військових кладовищ та місць битв залишалося доволі популярною тенденцією. Такі місця, як Іпр і Верден, стали усталеними назвами на афішах подорожей. Переказати свої спогади рідним ветеранам, які залишилися в живих, часто вдавалося лише під час відвідування фронту та могил. У літературі також можна зустріти постать колишнього солдата, який повертається на фронт (з сім'єю), щоб подолати травму («Дружина Йозефа» Еріха Марії Ремарка, «Дуомон» або Повернення додому солдата Одиссея» Еберхарда Меллера).

3.3. Трансформація пам'яті про війну в освіті, науці та мистецтві.

У середині 1920-х рр. в сфері шкільної освіти нарешті були створені навчальні програми з історії та видані поради щодо змісту підручників. Але попри це кожне земельне міністерство освіти могло вносити свої зміни у бачення системи шкільної освіти. Це призвело до того що шкільна система Веймарської республіки до початку 1930-х рр. була більш диференційованою та складнішою, ніж наприкінці Першої світової війни. Крім того специфічною рисою стало домінування національної ідеї в історичній освіті.

На фоні економічної стабільності активізувався процес видання підручників: з 1924 по 1932 рр. було видано 78 підручників, що становило фактично 79% від загальної кількості виданих книжок за весь період існування

¹ Mosse G. L. Op. cit. S. 154.

² Westfrontfahrt Broschüre. 1930. URL: https://lh6.googleusercontent.com/YMuUrEPgLvUOW1fgBRSh80-KiZ4MKWSyoxUW02puLkSf60Fn59XE1xYmn_I4NCiPcbQBqxyE3TSpvHQ6-LgAXk25nrHDqKMIk0w_oGWo2FXb8UauLj-Inusqj-ddjtMPebAG35Qs (дата звернення : 05.09.2023)

Веймарської республіки. Однак нові підручники не виправдали сподівань міністерства освіти. У 1925 р. у «Центральній газеті для шкільного управління в Пруссії» (*Zentralblatt für die Klassenverwaltung in Prussia*) відзначалося, що всі підручники історії були схвалені лише «із застереженнями» і потребували подальшого перегляду. Старі підручники все ще можна було використовувати на уроках. Дослідник Райнер Бендік зауважив: «Протягом майже всього періоду Веймарської республіки не було підручників з історії, які справді відповідали б методичним і дидактичним ідеям міністерства освіти»¹.

Формально-мовні стилістичні моделі, до яких прагнули автори у своїх репрезентаціях, цілком відповідають традиційним: «короткий, стислий стиль оповіді, відсутність стилістичних ляпів, що утруднюють розуміння, не повна відмова від більшої жвавості місцями, але все ж підкреслення матеріалу». Однак для підручників часто були притаманні пристрасні й емоційні судження. Наприклад, у підручнику від 1928 р. є розділ «Оцінка провини Німеччини у війні» у якому написано про «калічення, пограбування та затискання рота Німеччини», виправдання для якого держави-переможниці черпали зі статті 231, уривки з якої далі цитуються².

У контексті опису війни Німеччина постає жертвою жорстоких держав-переможниць і стверджується, що Німеччина не тільки не брала участі у розв'язанні війни, а й фактично намагалася їй запобігти. Створювався образ німецького народу, який хоробро бореться і просто захищається від насильства та несправедливості, який відповідає думці того часу, що Німеччина не була агресором у Першій світовій війні, а лише вела оборонну війну проти експансивних дій інших держав. Коли деякі автори визнавали провину Німеччини, це було в тому сенсі, що німецька політика була надто пацифістською і тим самим провокувала опонентів на удар. Усе це сприяє посиленню враження від «Німеччини-жертви» та розпалюванню бажання

¹ Bendick R. Die Schulbücher der Feinde Wahrnehmung und Wirkung in Deutschland und Frankreich vor und nach 1918. *Internationale Schulbuchforschung. Erster Weltkrieg und Versailler Vertrag/The First World War and the Treaty of Versailles*. 2000. Vol. 22, No. 3. S. 310.

² Teubners Geschichtliches Unterrichtswerk für höhere Lehranstalten, Lehrbuch der Geschichte für die Mittelstufe, Teil III: Geschichte des deutschen Volkes von 1648 bis zur Gegenwart. / ed. v. H. Pinow. Leipzig/Berlin: Teubner, 1928. S. 341-345.

перегляду укладеного після війни договору. У контексті опису питання про вину у війні держави-переможниці називаються, серед іншого, «нашими колишніми ворогами», присвійний займенник «наші» має на увазі, що німці належать разом і відрізняють їх від «вороги»¹. Фрази «наші колишні вороги» відносяться до минулого, але той факт, що термін «вороги» все ще вживається, свідчить про те, що цей образ аж ніяк не подоланий, а все ще залишається у свідомості людей.

Цікаво, що бельгійці та французи разом з США та ВБ проводили оцінку німецької освіти. Так от звіти перших мали нищівні судження про німецьку освіту, яке висловлювалося в драматичному тоні. Бельгійці скаржилися, що підручники з історії віддають данину тому ж «імперіалістичному та мілітаристському духу, який спричинив катастрофу 1914 року»². Вимога перегляду та розвінчання власних історичних підручників уже не могла висуватися, коли її вимагали «колишні» противники. Тут виявляється хитке становище прихильників республіки. З одного боку, освітня політика вимагала і декларувала виховання миру. З іншого боку, звинувачення країн Антанти у розв'язанні війни, ідея помсти за Версаль та існування для Німеччини колишніх ворогів, які прагнуть її знищення була присутня у сфері освіти та шкільних підручниках.

Німецькі історики спочатку утримувалися від наукової оцінки Першої світової війни як такої, поступаючись натомість полем для інших авторів та установ. Але у 1920-х і 1930-х рр. з'явилися численні дослідження, які в основному були сконцентровані на питанні про вину за війну. Незважаючи на всі розбіжності в оцінці недавнього минулого Німеччини, у історичній науці, так само як і у суспільному дискурсі, була широко поширена думка щодо того, що Німеччина не є відповідальною за початок війни. Не лише консервативні та національно орієнтовані історики, а й навіть затяті критики імперії захищали передвоєнну політику Німеччини. Це відображає діяльність трьох істориків

¹ Mörike L. Op. cit. S. 100.

² Bendick R. Op.cit.. S. 311.

Адальберта Валя, Йоганнеса Цікурша та Фріца Гартвіга, які мали різні політичні та наукові погляди.

Адальберт Валь був представником національного крила істориків, який «прославляв» Німецьку імперію, чи не найбільше з поміж інших своїх колег. Імперію Валь представляв як «оплот проти торжества демократичних ідей», і гавань миру. Завдяки своїй поміркованій політиці вона «зберігала мир між великими європейськими державами протягом 43 років, найдовший мир, який коли-небудь бачила Європа: це був німецький мир, подарунок світові»¹. Аргумент дослідження Валя полягав у тому, що Німеччина не несе жодної, навіть часткової, провини за початок війни в 1914 р. На його думку ніщо не було настільки очевидним, «як те, що ми не хотіли війни...не кажучи вже про дурні розмови про плани військової переваги»².

Істориком з поміркованих кіл був Фріц Гартвіг. Вважаючи Веймарську республіку нестабільною, своїми роботами він хотів надати німцям нової впевненості в собі, вшановуючи досягнення держави та народу у 1914 р. Основним дослідницьким питанням для нього стало визначення того який уряд зробив війну неминучою, а не те, хто саме оголосив війну. Гартвіг намагався довести, що держави «оточили» імперію та розв'язали війну задля задоволення своїх інтересів. Росія прагнула задовольнити свій «експансивний панславізм», Англія – перешкодити глобальним політичним прагненням Німеччини, Франція – прагнула реваншу³.

Йоганнес Цікурш належав до ліберальної групи істориків, які прагнули дослідити політичні та соціальні причини краху імперії. Цікурш різко критикував політику та внутрішній устрій імперії. Однак він фактично повністю відмовився від цієї критичної перспективи, аналізуючи німецьку передвоєнну політику. Він рішуче захищав зовнішню політику Вільгельма від звинувачень у відповідальності за війну. «Оскільки європейські держави були

¹ Wahl A. Deutsche Geschichte. Von der Reichsgründung bis zum Ausbruch des Weltkriegs (1871-1914). Band 1. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1926. S. 9.

² Ebd. S. 11.

³ Hartwig F. Deutsche Geschichte vom Frankfurter Frieden bis zum Vertrag von Versailles 1871-1919. Bonn, 1930. S. 328.

розділені на два табори, – відзначав Цікурш, – темна хмара війни нависла над континентом»¹. Для дослідника Росія та Франція були головними авторами світової війни. Центральні держави ж переслідували виключно оборонні цілі.

Однак у той же час історики висловлювали занепокоєння з приводу однобічної спрямованості досліджень на питанні про вину. Вони вказували, що фокус на розгляді тільки цього питання робить дослідження не зовсім науковими, оскільки саме поняття «вини у війні» скоріше відноситься до категорії моралі, а не академічної історичної науки. Радше історики мають працювати над висвітленням причин події. Розкриваючи ці аспекти історії Першої світової війни історики дотримувалися аксіоми примату зовнішньої політики та зосереджувалися насамперед на дипломатично-військових процесах і подіях². Ключове питання в їхніх дослідженнях передісторії світової війни полягало в розгляді того наскільки вдало діячі імперії змогли продовжувати політику Отто фон Бісмарка та сформувати стійку позицію Німеччини перед обличчям загрози з боку великих європейських держав. Більшість дослідників прийшли до висновку, що Вільгельм II і його кабінет, на відміну від «геніального» державного діяча Бісмарка, проводили безцільну і безтурботну зовнішню політику³. Це дало змогу державам Антанти нав'язати Німеччині війну і розгромити її. Однак ці історичні постаті були винні лише катастрофі війна, а от відповідальність за Версальський договір лежала вже на плечах політиків нової республіки. Думка про те, що Німеччини хоч несе якусь провину за розв'язування світової війни, була категорично відкинута. «Версальський диктат» – це «заперечення історичного існування німецького народу»⁴, – підкреслив позицію більшості науковців Веймарської республіки Германн Онкен. Прикладом такого трактування передвоєнної епохи є книга Еріха Бранденбурга «Від Бісмарка до світової війни» (*Von Bismarck zum Weltkrieg*), опублікована в 1924 р. Автор визначив кілька проблем імперського керівництва: недалекоглядність, відсутність ефективного плану, брак

¹ Ziekursch J. Politische Geschichte des Neuen Deutschen Kaiserreiches, Band 3. Frankfurt, 1930. S. 258.

² Jäger W. Op. cit. S. 69.

³ Ebd. S. 73.

⁴ Oncken H. Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges. Band 1. Leipzig: Barth, 1933. S. 17.

обережності. Бранденбург, тим не менш, дійшов висновку, що німецька сторона жодного разу «не бажала війни і не працювала над її розв'язанням»¹

У той же час, були також деякі змістовно та методологічно новаторські роботи німецьких істориків, а також представників інших наукових дисциплін. Показово, що вони були створені за сприяння «Фонд Карнегі за міжнародний мир», який замовив серію досліджень про Німецьку імперію. Серед них були в основному дослідження економічних і соціальних аспектів Першої світової війни, особливо питань про забезпечення продовольством населення (Август Скальвейт), про злочинність у Німеччині під час війни (Моріц Ліпманн) або про вплив війни на суспільство (Отто Баумгартен)². Однак ці роботи майже не привернули увагу німецького наукового співтовариства.

З середини 1920-х рр., у період відносної стабільності, відбувався розквіт мистецтва та культури. Особливим успіхом у цей період користувалися література та фільми про війну. Ці два культурні напрями відрізнялися багатогранністю та різноманіттям стилів і сюжетів. У той же час у мистецтві актуальною залишалася дискусія між авторами які підтримували ідею війни й антимілітаристами.

До середини 1920-х років на книжковому ринку домінували досить полкові історії та твори колишнього німецького військового керівництва, які використовували свої воєнні мемуари як засіб особистого виправдання. Ця «військова апологетична література», однак, не залишилася популярною на довгий період. У період з 1928 по 1933 рр. відбувся справжній бум у публікації воєнної літератури. У цих книгах фокус оповідань дедалі більше зміщувався на досвід війни простих людей.

Вірш «Легенда про мертвого солдата» (Die Legende vom toten Soldaten) Бертольда Брехта це розповідь про солдата, який, уже загинувши «смертю героя», був ексгумований, оголошений «придатним до служби» та

¹ Brandenburg E. Von Bismarck zum Weltkrieg. Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte. Berlin, 1924. S. 443.

² Cornelissen C., Weinrich A. Op. cit. S. 159.

відправлений назад на фронт¹. Такий сюжет викликав доволі негативну реакцію: Брехт був включений до списку тих, кого нацисти мали намір заарештувати після захоплення влади, а видавництво «Kiepenheuer Verlag» відмовилося включати цей вірш до збірки поезії Брехта.

Бурхливу реакцію також викликала напевне найбільш відома літературна праця цього періоду «На західному фронті без змін» (Im Westen nichts Neues, 1929) Еріха Марії Ремарка. Роман розповідає про групу з двадцяти молодих німецьких школярів, які, заохочені своїми вчителями, пішли добровольцями на війну. Головний герой Пауль Боймер аналізує свій військовий досвід і досвід своїх товаришів. Зображення війни в романі є скоріше пацифістським та робить його елементом антивоєнного наративу. Коли книжка була опублікована у січні 1929 р., вона стала бестселером. Протягом трьох тижнів було продано 200 000 примірників, а до кінця 1929 р. лише в Німеччині було куплено майже мільйон примірників². Реакція суспільства була одночасно схвальною та критичною. Так Карл Цукмаєр драматург і письменник, рецензував роман у «Berliner Illustrierte Zeitung» у січні 1929 р. та високо оцінив його, написавши, що вперше хтось висловив «те, що відбувалося в цих людях, що відбувалося всередині... і тому це перша книга про війну, яка пропонує правду»³. Праві, з іншого боку, критикували роман за «неправильне зображення» німецької армії та військового командування.

Оголошення про те, що американська кіностудія «Universal Pictures» веде роботу над екранізацією роману, викликало бурхливу реакцію правих. Екранізація вийшла у 1930 р. і її одразу ж звинуватили у розповсюдженні «антинімецьких настроїв» і приниженні німецьких жертв війни. Увечері 5 грудня 1930 р. на показі фільму почали заворушення, організовані нацистами. Після сцени відступу німців нацисти та їхні прибічники вигукували: «Німецькі

¹ Brecht B. Die legende vom toten Soldaten. *Le SauteRhin*: web-site. URL: <https://www.lesauterhin.eu/lectures-franco-allemandes-sur-14-18-11-die-legende-vom-toten-soldaten-la-legende-du-soldat-mort-de-bertolt-brecht/> (дата звернення: 12.09.2023)

² Murdoch B. Innocent Killing: Erich Maria Remarque and the Weimar Anti-War Novels. *German Novelists of the Weimar Republic. Intersections of Literature and Politics.* / ed. K. Leydecker. Camden House, 2006. P. 146.

³ Zuckmayer C. «Erich Maria Remarque's All Quiet on the Western Front». *The Weimar Republic Sourcebook.* / ed. A. Kaes, M. Jay, E. Dimendberg. Berkley: University of California Press, 1995. P. 192.

солдати були мужні. Це ганьба, що такий образливий фільм знятий в Америці!...Геть уряд, який дозволяє такий фільм!»¹. Через політичний тиск фільм навіть тимчасово заборонили. Але тим не менш він справив сильне враження на глядачів. Після прем'єри «Vossische Zeitung» писала: «Аудиторія, яка в середині фільму демонстративно аплодувала деяким діалогам, спрямованим проти війни, наприкінці залишила зал мовчки й глибоко схвильована...Ніколи ще фільм не мав такого впливу на глядачів»².

Але й у Веймарській республіці з середини 1920-х рр. почали знімати своє кіно про війну. На 1925–1927 рр. припадає бум військового кіно. Однак фільми про Першу світову війну становили лише малу частину від загальної кількості. Одними з перших фільмів були «Безіменні герої» (Namenlose Helden 1925) і «Народ у біді: Героїчна пісня Танненберга» (Volk in Not: Ein Heldenlied von Tannenberg 1925), «Наш Емден» (Unsere Emden, 1926). Їхні сюжети були сконцентровані навколо зображення мужності, сміливості та гідності німецьких військових та цивільних. Так сюжет фільму «Народ у біді...» розповідає про східнопруської поміщиці Елізабет Діттен, яка незважаючи на жорстокий напад російських загарбників, залишається у своєму окупованому росіянами маєтку та переховує там свого сина Горста³.

Ліві були стурбовані такими сюжетними тенденціями та вважали їх загрозою республіканським цінностям. У вересні 1926 р. газета «Berliner Tageblatt» опублікувала огляд військових фільмів, які демонструвалися в кіно за останні вісімнадцять місяців. Автори нарахували щонайменше двадцять і передбачали показ у кінотеатрі ще чотирнадцять таких фільмів протягом наступного року⁴. Жоден із цих фільмів не був заборонений цензурними органами. Також цікавою особливістю фільмів 1925–1927 рр. стало те, що радниками продюсерів часто виступали високопоставлені офіцерів, тому оглядачі підкреслювали що при їх перегляді «ви точно знаєте, з якого напрямку

¹ Цит. за: Eksteins M. War, Memory, and Politics: The Fate of the Film All Quiet on the Western Front. *Central European History*. 1980, Vol.13, №. 1. P. 71.

² Der globale Krieg. Der Erste Weltkrieg und das Kino. *Zeughauskino*. Juli-August 2014. S. 20.

³ Paimann's Filmlisten 1926. URL: http://old.filmarchiv.at/efg/filmarchiv/paimann/1926/Paimann_525_2.jpg/ (дата звернення: 14.09.2023)

⁴ «Die nationalistische Kinoparade». *Berliner Tageblatt* 12 September 1926. S. 4.

дме вітер»¹. У середині 1920-х рр. свої військові фільми зняли й ліві. Було створено два республіканські фільми, «Кузня» (Schmiede, 1925) та «Вільний народ» (Freies Volk, 1925), зняті режисером Мартіном Бергером². Хоча фільми, здавалося, були спрямовані на широку аудиторію, вони не мали великого успіху та викликали негативну реакцію критиків.

Перша хвиля фільмів про Першу світову війну вщухла приблизно в 1927 р. У цей час група митців, включаючи Генріха Манна, Кете Колльвіц, Белу Балаша та Георга Вільгельма Пабста, заснували «Народне товариство кіномистецтва» («Volksverband für Filmkunst»). Організація вимагала створення «соціально орієнтованого фільму, який відображає реальні проблеми сучасності та бореться з націоналістичним і мілітаристським кінокітчем»³.

На початку 1930-х рр. почалася друга хвиля виробництва військових фільмів. Георг Пабст зняв екранізацію антивоєнного роману Ернста Йоганнсена «Четверка піхотинців» під назвою «Західний фронт 1918» (Westfront 1918, 1930). Фільм розповідає про чотирьох німецьких солдатів, які без будь-яких перспектив, мусять продовжувати боротьбу у Франції в 1918 р. та врешті гинуть⁴. Пабст показує реалії фронту: вбивства, смерті, божевілля солдатів, супроводжуючи це доволі реалістичними звуковими ефектами (додаток 23). Сприйнятий фільм був знов-таки доволі контрверсійно. Якщо у «Berliner Tageblatt» писали про «те що фільм відкриває обличчя війни для тих, хто не бере участі в ній»⁵, то для прихильників правих він був прикладом «боягузливого пораженства».

Відображенням популярної у дискурсі Веймарської республіки теми про вину у війні став фільм «1914, останні дні перед світовою пожежею» (1914. Die letzten Tage vor dem Weltbrand, 1930). Він починається з монологу доктора Ойгена Фішера, який сповіщає глядача про те, що він має побачити фільм, у

¹ Ebd.

² Meier G. «Ein unbekannter regisseur: Martin Berge». *Filmkultur zur Zeit der Weimarer Republik.* / ed. U. Jung, W. Schatzberg. München, 1992. S. 99.

³ Цит. за: Kester B. *Film Front Weimar: Representations of the First World War in German Films from the Weimar Period (1919-1933)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003. P. 78.

⁴ Der globale Krieg. Der Erste Weltkrieg und das Kino. S. 7.

⁵ Bandmann C., Hembus J. «Western Front 1918». *Classics of German sound film*. Munich: Goldmann, 1980. P. 20.

якому у вільній мистецькій формі представлено подію світової історії... подію коли дія влади перетворила майже 100 мільйонів людей з усіх народів на ворогів на роки...»¹. Цією дією став підпис Миколи II на наказі про мобілізацію російської армії (додаток 24).

Режисер Річард Освальд повністю зосереджується на періоді липневої кризи. Обговорення в кабінеті міністрів, розмови між міністрами та главами держав – Освальд висвітлює все це у формі історичного звіту, який не зосереджується на одному герої. Країною, яка отримала найбільше часу на екрані – загалом 45 хвилин – була Росія і ці сцени були драматичною кульмінацією фільму.

Оцінки цього фільму відрізнялися від інших згаданих картин. Оскільки він був заявлений як «історичний репортаж», то, на думку критиків, його треба було оцінювати з точки зору історії. Зосередження на історичному змісті неминуче спонукало рецензентів до політичних заяв чи зауважень. Підзаголовки та назви рецензій свідчать про критичне сприйняття фільму: «Die Rote Fahne»: «На заході 1914» (Im Westen 1914)²; «Welt am Abend»: «Легенда про невинність німецького імперіалізму» (Die Legende von der Unschuld des deutschen Imperialismus)³; «Vorwärts»: «Дурненька кіноцензура/не шедевр кіномистецтва!» (Ein Narrenstück der Filmzensur/kein Meisterstück der Filmkunst!)⁴; «Frankfurter Zeitung»: «Кіногра та політика» (Filmspiel und Politik)⁵; «Neue Preussische Kreuz-Zeitung»: «Приховування історичної правди через фільм» (Verschleierung der historischen Wahrheit durch den Film)⁶. Загалом критики з усього політичного спектру вказували, що фільм не показав «правду» про початок війни.

Ще одним мистецьким середовищем, де відображалася пам'ять про війну був театр. Театральні драми про Першу світову війну стали важливим

¹ 1914 - die letzten Tage vor dem Weltbrand (1931). Youtube :web-site, 2020. URL: https://www.youtube.com/watch?v=rarlr4ii677o&ab_channel=Filme-wahreBegebenheiten (дата звернення : 18.09.2023)

² «Im Westen 1914». *Die Rote Fahne*. 27 Januar 1931. S. 10.

³ «Die Legende von der Unschuld des deutschen Imperialismus». *Welt am Abend*. 21 Januar 1931. S. 10.

⁴ «Ein Narrenstück der Filmzensur/kein Meisterstück der Filmkunst!». *Vorwärts*. 21 Januar 1931. S. 12.

⁵ «Filmspiel und Politik». *Frankfurter Zeitung*. 21 Januar 1931. S. 9.

⁶ «Verschleierung der historischen Wahrheit durch den Film». *Neue Preussische Kreuz-Zeitung*. 21 Januar 1931. S. 8.

компонентами дискурсу пам'яті. Інтерпретації досвіду війни, представлені у театрі, завдяки одночасному колективному сприйняттю, широко поширювалися у суспільстві. Бум військової літератури визначив популяризацію військових драм на сцені. Основний сюжет таких драм був зосереджений на зображенні військових «буднів» солдатів з фіксацією оповіді навколо долі одного (або кількох) військових. Також популярними були «драми про повернення додому» з фронту. Наприклад, у 1929 р. відбулася прем'єра спектаклю «Дуомон» за твором Еберхарда Меллера.

Акцент у постановках робився на ідеях жертвності та товариства, які пропагувалися різною мірою залежно від того, чи у сюжеті зосереджено увагу на «фронті» чи «домі»¹. У той час як товаришність була центральною ознакою фронтових історій, ідея жертвності більше притаманна для «життєвих» сюжетів про особисті переживання чи повернення на Батьківщину. Так у п'єсі «Могила невідомого солдата» Поля Реналю, яка «була сприйнята й обговорювана в Німеччині як перша «справжня» військова п'єса з 1918 р.»², солдат зрештою жертвує своїм життям заради любові. Якщо розглядати драми місцем дії яких є батьківщина, то, окрім ідеї жертвності, у таких виставах відображали як саме війна та її наслідки впливали на ветерана. Особливу роль тут відігравала передача невідповідності між передвоєнним та післявоєнним часом, складнощі адаптації до мирного життя, зокрема, конфлікти з цивільними, що часто відображалось за допомогою введення в сюжет лінії невірності дружини.

На початку 1930-х рр. у п'єсах з'являється тема війни та революції. Наприклад, такі вистави як «Вогонь із котлів» (Feuer aus den Kesseln) Ернста Толлера і «Моряки з Котора» (Die Matrosen von Cattaro) Фрідріха Вольфа, прем'єри яких відбулися у 1930 р. У тому ж році відбулася прем'єра п'єси «Брест Литовськ – драма європейського миру» Ганса Хосе Рефша, яка також

¹ Klein C. Die Weltkriegsdramatik der Weimarer Republik – Präsenz, Typen, Themen. *Der Erste Weltkrieg in der Dramatik – deutsche und australische Perspektiven / The First World War in Drama – German and Australian Perspectives*/ ed. C. Klein, F-J. Deiters. Stuttgart: J. B. Metzler, 2018. S. 18.

² Rühle G. Teater für die Republik 1917–1933. Frankfurt, 1967. S. 861.

розповідає про кінець війни на тлі мирних переговорів з радянською Росією та поширення революційних ідей¹.

Загалом у театральних виставах були представлені сюжети та персонажі з якими глядачі могли б більш-менш себе ототожнювати, оскільки вони часто відображали елементи їхнього власного досвіду. Водночас драми не славилися прихильністю до об'єктивного переказу реальних подій, а радше могли передати суб'єктивні враження та історії. Часто одну і ту ж драму один критик міг витлумачити як прославлення війни, а інший – як пацифістську. У цьому сенсі драми несли з собою декілька «основних наративів», які пропонували різні інтерпретації війни.

У середині 1920-х рр. в образотворчому мистецтві продовжували свою діяльність митці дадаїзму. Георг Грос продовжував створювати сатиричні зображення на військову тематику. Його малюнок «Замовкни і продовжуй служити» (Maul halten und weiter dienen) (додаток 25), створений у 1927 р., викликав бурхливі обговорення, оскільки він зображував розп'ятого на хресті Ісуса у протигазі і військових чоботях². Художнику висунули звинувачення в богохульстві, але виправдали у 1930 р. Але інший митець дадаїст Отто Дікс, змінив свою художню стилістику і став концентруватися на зображенні страждань солдатів, намагаючись викликати своїми роботами співчуття до них. Так у 1924 р. він створив серію з 50-ти офортів «Війна», найбільш відомим з яких є «Штурмовики наступають під час газової атаки» (Sturmtruppe geht unter Gas vor) (додаток 26). Протягом 1929-1932 рр. Дікс також створив триптих «Війна» відобразивши жах окопної війни та людської смерті³ (додаток 27).

Ще одним напрямом репрезентації війни була фотографія. У 1924 р. була видана книга Ернста Фрідріха «Війна проти війни» (Krieg dem Kriege). Це був багатомовна антивоєнна робота, яка містить фотографії жахів війни: зруйнованих населених пунктів, покалічених/вбитих солдатів та цивільних

¹ Klein C. Op. cit. S. 20.

² Scheer U. Der Mann am Kreuz will uns etwas sagen. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 2015. URL: <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/unter-blasphemie-verdacht-der-mann-am-kreuz-will-uns-etwas-sagen-13400164.html> (дата звернення : 21.09.2023)

³ Dix O. Der Krieg (Triptychon). *SDK-museum; web-site.*. URL: <https://skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/173961> (дата звернення : 21.09.2023)

Робота Фрідріха була амбітною спробою протистояти мілітаристським наративам та знову зосередити розповідь на нелюдських наслідках війни. Принцип Фрідріха полягав в тому, щоб посилити відчуття жаху перед реальністю сучасної війни, представивши фотографії в парах, де одна якби «прославляла» війну, а інша представляла її жахливий бік. Так зокрема перша світлина під назвою «3 серпневих днів 1914 р... На зображенні зображений натовп молодих чоловіків, одні у військовій формі, а інші в цивільних костюмах, які махають руками та посміхаються, тримають букети та гвинтівки¹ (додаток 28). Наступна фотографія показує купу мертвих тіл. Жодного з чоловіків не впізнати, їхні обличчя закриті або занадто спотворені² (додаток 29). Таке поєднання фотографій підкреслює нелюдськість конфлікту. Таким чином Фрідріх намагався зробити свій внесок у формування колективної суспільної пам'яті про війну.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що політична, меморіальна та мистецька культури Веймарської республіки так само характеризувалися поширенням різноманітних наративів за допомогою яких політичні та суспільні групи представляли війну, свій досвід, пам'ять про загиблих. З середини 1920-х рр. республіканський наратив пам'яті про війну, на тлі складної економічної та політичної ситуації, зрештою почав втрачати свої позиції. Після 1923 р. ліві та ліберальні сили не змогли підлаштуватися під зміни в дискурсі про «відповідний» спосіб репрезентації війни. Крім того вони не змогли остаточно реалізувати проєкт національного місця пам'яті задля його використання як інструменту поширення єдиної інтерпретації війни. Реакція лівих, навіть із залученням ветеранських об'єднань, сфер кіно, літератури, мистецтва загалом була недостатньою протистояти наративу правих сил.

Націоналістичним правим вдалося сформувати та популяризувати альтернативний воєнний дискурс після початку світової економічної кризи в 1929 р. До 1930-х рр. пам'ять про Першу світову війну репрезентувалася не на

¹ Friedrich E. Krieg dem Kriege. Neu herausgegeben vom AntiKriegs-Museum Berlin Mit einer Einführung von Gerd Krumeich. Berlin: Ch. Links. 2015. S. 50.

² Ebd.

основі досвіду переважної більшості тих, хто в ній воював, а на основі поглядів значно вужчих груп. Зокрема, націонал-соціалісти використовуючи елементи «легенди про удар у спину», «фронтове покоління», образ «невідомого солдата» змогли вдало об'єднати ці ідеї для поступового укріплення своїх позицій на політичній арені.

Різні інтерпретації війни продовжували існувати й в літературі, однак також поширилися у сферу кіно та театрального мистецтва. З боку правих сил була широко поширена підтримка творів, які романтизували війну, і навпаки ліві критикували такі роботи. Однак так само якщо виходили антивоєнні витвори, то вже ліві схвалювали їх, а праві навпаки критикували. Освітня та наукова галузь, у свою чергу, стали осередками поширення образів та ідей приманих у більшості правим силам. Такі теми як питання про вину у війні, засудження Версальського договору, репрезентація сильної Німецької імперії, яка змушена була оборонятися, знаходячись у колі ворогів, домінували у підручниках та наукових дослідженнях у 1920-1930-ті рр. Роботи, які досліджувати і представляли інші виміри війни популярністю не користувалися. Таким чином до 1933 р. у німецькому суспільстві набула популярності репрезентація пам'яті про війну як героїчної події, засобу для об'єднання та відродження нації, а після приходу до влади Адольфа Гітлера та НСДАП фактично залишилася єдиною можливою інтерпретацією Першої світової війни.

ВИСНОВКИ

Пам'ять про Першу світову війну почала формуватися ще під час розгортання військового конфлікту. Окремі елементи пропаганди поширені у воєнний час стали впливати на конструювання пам'яті після закінчення війни. Поразка у Першій світовій війні разом із заключенням Версальського мирного договору ускладнила процес формування пам'яті про війну. Пункти про репарації та поступки території, зменшення армії та найголовніше про визнання Німеччини винною у розв'язанні конфлікту мали емоційний вплив, який спричинив появу консенсусу щодо несприйняття та «внутрішнього заперечення» миру, що переросло в масове явище. Німецьке суспільство не бажало і не змогло погодитися з тим, що всі людські та економічні жертви під час світової війни були «результатом злочину». Так, війна закінчилася на європейських полях битв, але не в умах багатьох сучасників. Такі наративи, як «Версальський диктат» чи питання про винуватість у війні, також були вираженням глибоко вкоріненого розчарування минулим, незадоволення поточними умовами та страху перед особистим і суспільним майбутнім. Пам'ять про війну стала ключовим елементом суспільно-політичного дискурсу республіки та ґрунтувалася на різних інтерпретаціях сенсу минулої війни.

Представниками лівого та правого політичного спектру сприяли появі різноманітних та часто протилежних наративів про значення війни, які поширювалися та використовувалися задля відповідно підтримки чи критики уряду та політичної системи республіки. У перші післявоєнні роки, а саме у 1919–1923 рр., найбільш поширеними у суспільстві були наративи лівих сил, які критично оцінювали війну, представляючи революційні події 1918 р., як звільнення та порятунк для німецького народу. Солдати, у межах цього наративу, представляли у якості жертв насильства, корупції та навіть «геноциду» з сторони командування. У різноманітних культурних формах і практиках ці спогади мали на меті позбавити легітимності поняття героїчної жертви нації як наріжного каменю «культури війни» та сприяти переходу від «суспільства війни» до «суспільства миру». Однак, за умови ускладнення політичної та

економічної ситуації у 1923 р., поступово окремі елементи цієї концепції почали втрачати свою популярність. Зокрема, пацифістські ідеї, на тлі Рурської кризи, поступилися місцем образам ворогів та мілітаристським настроям. Спогади республіканців були присутні принаймні до кінця 1920-х років, а їхні гуманістичні та інтернаціоналістичні цінності мали відгомін у всьому німецькому суспільстві.

Права консервативна репрезентація пам'яті про війну представляла концепцію війни, згідно з якою внутрішні вороги (євреї, комуністи, соціалісти, жінки та прихильники республіки) «вдарили ножом у спину німецької армії» та зрадили монархію шляхом революції. Ця інтерпретація ґрунтувалася на пошуку «цапа відбувайла», який нібито загрожував бажаному поверненню до попереднього «стабільного» консервативного порядку. Цей наратив був використаний для нападків на ліві переконання та підтримку політичних та суспільних трансформацій, які відбулася після революції.

Важливим елементом наративу правих була теза про відсутність внутрішньої єдності та сили, неготовності громадян захищати Батьківщину та вплив ворогів, що врешті решт призвели до поразки. Тому інтелектуальне та моральне переозброєння всього народу із заохоченням мужності, героїзму та патріотичної самопожертви вважалося необхідним, щоб досягти відродження Німеччини на світовій арені та зробити населення придатним для реваншу, який цього разу мав бути переможним. Такі ідеї вдало використовували націонал-соціалісти на чолі з Адольфом Гітлером, який спирався на вказані тези у своєму творі «Моя боротьба».

Але у той же час пам'ять про війну не формувалася лише «зверху вниз», але й формувалася знизу, оскільки велика кількість груп, організацій, а також окремі особи в німецькому суспільстві брали участь у меморіальних заходах. В центрі цих заходів було пам'ять про загиблих на війні. Крім того, меморіальні акції груп і окремих осіб показують, що природа ритуалів і форм, які використовували сучасники для поминання померлих і вираження тривалої втрати, мала велике значення. Військові меморіали та інші меморіальні заходи

слід розглядати як вираження втрати та «місця трауру». Родини загиблих солдатів також мали своє місце та свою думку, і, особливо в останні роки. Культурні уявлення про війну в мистецтві, літературі, фотографії та кіно показують, що значення, надане жертвам війни, було плюралістичним, і вказують на життєвий імператив, що стоїть за їх створенням. Конфлікти щодо мистецьких репрезентацій, спірні проєкти меморіалів і «суперечливі пам'ятні події» були частиною того, як німці пам'ятали війну у період Веймарської республіки. Вони показують, наскільки важко було багатьом визнати втрати у війні та продовжувати жити з цими наслідками. Але так само, як ці конфлікти дозволяють нам зрозуміти тривалий пошук сенсу, спільні обцинні ритуали та прості особисті жести дають певне розуміння того, як емоційна спадщина війни ставала посередником у післявоєнному суспільстві. Загалом такі аспекти пам'яті як потреба змиритися з втратою друзів і родичів – відігравали набагато менш помітну роль у республіканському дискурсі, аніж у дискурсі правих сил. Це разом із політичними чинниками вплинуло на те, що до 1933 р., незважаючи на наявність проєкту, не було створено загальнонаціонального місця пам'яті загиблим у Першій світовій війні. Спроба інтерпретувати образ «невідомого солдата» у республіканській веймарській меморіальній культурі не приніс бажаного результату. Скоріше націонал-соціалісти змогли більш вдало підлаштувати цей образ під свої наративи.

Дискусії пам'яті про війну існували й у літературі, кіно, мистецтві та театрі. Склалася тенденція за якої будь який витвір, в залежності від його комеморацийного спрямування, міг бути розкритикований або схвалений відповідними політичними силами. У освітній та науковій галузі наративи правих сил змогли завоювати більшу популярність та по суті визначали тематику досліджень та зміст шкільних програм та підручників. Дослідження істориків про соціальні виміри війни популярністю не користувалися.

Правим силам вдалося сформулювати та популяризувати альтернативний воєнний дискурс після початку світової економічної кризи в 1929 р. По суті досвід більшості учасників війни перестав відігравати важливу роль у

репрезентації пам'яті про війну. Поширені міфи «легенди про удар у спину», «фронтове покоління» зокрема, націонал-соціалісти змогли використати для укріплення своїх політичних позицій. Таким чином до 1933 р. німецьке суспільство мало як би «ліс символів», які використовувалися для формування та підтримки конкуруючих політичних позицій, а також для накопичення символічного капіталу, який врешті у 1933 р. НСДАП та Адольф Гітлер змогли використати для досягнення політичного успіху.

Список використаних джерел та літератури

1. 1914 - die letzten Tage vor dem Weltbrand (1931). *Youtube* :web-site, 2020. URL: https://www.youtube.com/watch?v=rالر4ii677o&ab_channel=Filme-wahreBegebenheiten (Дата звернення 01.11.2023)
2. Юнгер Е. В стальных грозах./ пер. з нім. Ю. Прохасько. Чернівці: Книги-XXI, 2022. 324 с.
3. Юнгер Е. Війна як внутрішнє переживання./ пер. з нім. О. Андрієвський. Стилєт і стилос, 2022. 136 с.
4. Amtliche Kriegsdepeschen.1915. *Nach Berichten des Wolffschen Telegr.-Bureaus*. Band I. Berlin: Nationaler Verlag, 1915. 532 s.
5. Artikel 109 Weimarer Reichsverfassung. *Rechtsanwalt Moebius*: web-site. URL: <https://www.rechtsanwaltmoebius.de/gesetz/art-109-wrv.html> (Дата звернення 01.11.2023)
6. Aussprache über die alliierten Friedensbedingungen. *Bundesarchiv*: web-site. URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/sch/sch1p/kap1_2/kap2_72/para3_1.html (Дата звернення 01.11.2023)
7. Behrendt W. C. «Eine Gedächtnisstätte für die Gefallenen des Weltkrieges». *Zentralblatt der Bauverwaltung*. № 29. 23. Juli 1930. S. 516-518.
8. «Beileidsbesuch bei Ebert». *Deutsche Zeitung*. № 582. 24 December 1924. S. 1.
9. Behne A. Kriegsgräber. Sozialistische Monatshefte. Heft 4, 24.03.1919. S. 308-310. URL: <https://library.fes.de/sozmon/pdf/1919/1919-03-24.pdf> (Дата звернення 01.11.2023)
10. Berliner Adreßbuch: für das Jahr 1934. Sehenswürdigkeiten. *Digitale Landesbibliothek Berlin*: web-site. URL: https://digital.zlb.de/viewer/image/34115495_1934/6072/ (Дата звернення 01.11.2023)
11. Bern V. Parteipolitik im Film. *Der Kinematograph*. 3 December 1922. № 824 S. 8-10. *Internet Archiv*: web-site, 2020. URL: <https://archive.org/details/kinematograph-1922-12/mode/2up?q=propaganda> (Дата звернення 01.11.2023)
12. Bethmann Hollweg T. von. Betrachtungen zum weltkriege. Berlin: R. Hobbing , 1919-1921. 280 s.
13. Brammer K. Der Prozeß des Reichspräsidenten. Berlin, 1925. 56 s.
14. Brandenburg E. Von Bismarck zum Weltkrieg. Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte. Berlin, 1924. 472 s.
15. Brecht B. Die legende vom toten Soldaten. *Le SauteRhin*: web-site.

- URL: <https://www.lesauterhin.eu/lectures-franco-allemandes-sur-14-18-11-die-legende-vom-toten-soldaten-la-legende-du-soldat-mort-de-bertolt-brecht/> (Дата звернення 01.11.2023)
16. «Clemenceu-Vampyr». *Kladderadatsch*. 13 April 1919. S.1.
 17. Casucci L. Schöner Gigolo, armer Gigolo. *lyrix.at* : web-site.
URL: <https://www.lyrix.at/t/leonello-casucci-schoener-gigolo-045> (Дата звернення 01.11.2023)
 18. «Dada». *Berliner Tageblatt*. 20. Juli 1920. S. 3.
 19. «Dada». *Die Rote Fahne*. 25. Juli 1920. S.5.
 20. «Dada vor Gericht» *Der Ararat*. 1921. Vol. 2. S. 181. *University of Iowa Libraries*: web-site. URL:
<https://sdr.lib.uiowa.edu/dada/Ararat/5zj/pages/181.htm>(Дата звернення 01.11.2023)
 21. Delbrück H. Der Stand der Kriegsschuldfrage. *Zeitschrift für Politik*. Vol. 13. 1924. S. 297-319. *Jstor*: web-site.
URL:<https://www.jstor.org/stable/43350163> (Дата звернення 01.11.2023)
 22. «Den Toten des Weltkrieges». *Berliner Tageblatt*. № 366. 3 August 1924. S. 1.
 23. Der globale Krieg. Der Erste Weltkrieg und das Kino. *Zeughauskino*. Juli-August 2014. 34 s.
 24. «Der Gewaltfrieden gegen das deutsche Volk». *Berliner Volkszeitung*. 8 Mai 1919. S.4.
 25. «Die Geplante Zerstörung Deutschlands». *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*. 8 Mai 1919. S.1.
 26. «Die Legende von der Unschuld des deutschen Imperialismus». *Welt am Abend*. 21 Januar 1931. S. 10.
 27. «Die nationalistische Kinoparade». *Berliner Tageblatt* 12 September 1926. S. 4.
 28. Die Verfassung des Deutschen Reichs, 11. August 1919. URL:
https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0002_wrv&object=translation&trefferanzeige=&suchmodus=&suchbegriff=&t=&l=de (Дата звернення 01.11.2023)
 29. *Die Rote Fahne*. 10 August 1924. 4 s.
 30. «Die verurteilte Sozialdemokratie». *Neue Preußische (Kreuz-)Zeitung*. № 602. 23 December 1924. S. 1.
 31. Dix O. Der Krieg (Triptychon). *SDK-museum*: web-site.. URL: <https://skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/173961> (Дата звернення 01.11.2023)

32. DNVP Wahlplakate. 1924. *Wahlplakate in der Weimarer Republik*: web-site. URL: <https://www.wahlplakate-archiv.de/wp-content/uploads/2015/06/dnvp-rtw1924-03.jpg> (Дата звернення 01.11.2023)
33. Dokumente Nr. 32. Kabinettsitzung. Tod Friedrich Eberts. *Die Kabinette Luther I/II*. Band 1. *Bundesarchiv*: web-site. URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/00104/lut/lut1p/kap1_2/kap2_32/para3_1.html?highlight=true&search=Volkstrauertag&stemming=true&pnd=&start=&end=&field=all#highlightedTerm (дата звернення : 16.08.2023). (Дата звернення 01.11.2023)
34. Dokumente Nr. 143. Kabinettsitzung vom 21. Dezember 1920. 15 Uhr. *Kabinett Fehrenbach*. *Bundesarchiv*: web-site. URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/19191933/01a/feh/feh1p/kap1_2/kap2_143/index.html (Дата звернення 01.11.2023)
35. Dokumente Nr. 209 Ministerrat vom 26. Oktober 1925, 18 Uhr. *Die Kabinette Luther I/II*. Band 2. *Bundesarchiv*: web-site. URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/1a1/lut/lut2p/kap1_1/kap2_40/para3_2.html (Дата звернення 01.11.2023)
36. Dokument Nr. 216, Punkt 9. Kabinette Wirth I/II. Band 1. *Bundesarchiv*: web-site. URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/wir/wir1p/kap1_2/kap2_219/para3_9.html (Дата звернення 01.11.2023)
37. Dokumente Nr. 243 Kabinettsitzung vom 6. April 1922. Entwurf eines Gesetzes über die Feier- und Gedenktage. *Die Kabinette Wirth I/II*. Band 2. *Bundesarchiv*: web-site. URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/wir/wir2p/kap1_1/kap2_8/para3_5.html (Дата звернення 01.11.2023)
38. Dokumente Nr. 379. Niederschrift über die Erörterung des Magdeburger Urteils in der Ministerbesprechung vom 23. Dezember 1924. *Die Kabinette Marx I/II*. Band 2. *Bundesarchiv*: web-site. URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/10a/ma1/ma12p/kap1_1/para2_167.html (Дата звернення 01.11.2023)
39. Eberle J. Grossmacht Presse. Enthüllungen für Zeitungsgläubige. Forderungen für Männer. Regensburg: Pustet, 1920. 348 s.
40. Ebert F. «Ansprache an die Heimkehrenden Truppen». *Die Weimarer Republik – Deutschlands erste Demokratie*: web-site. URL: <https://www.weimarer-republik.net/jubilaem/revolution-und-gruendung-der-republik-tag-fuer-tag/dez-1918/ebert-an-die-heimkehrenden-soldaten->

- das-reich-der-zerstoerung-habt-ihr-verlassen-die-pforte-des-schaffens-tut-sich-vor-euch-auf/ (Дата звернення 01.11.2023)
41. «Ein Narrenstück der Filmzensur/kein Meisterstück der Filmkunst!». *Vorwärts*. 21 Januar 1931. S. 12.
 42. Einführung der nationalen Gedenktage: 20. Juli, 9. November, Volkstrauertag.
URL:<https://www.bundestag.de/resource/blob/666774/f1e076e1a6fd51887de05079b4820066/WD-1-157-12-pdf-data.pdf> (Дата звернення 01.11.2023)
 43. Enthusiasm and Sympathy for Austria on the Streets of Berlin. August 1, 1914. *German History in Documents and Image*: web-site.
URL: https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_image.cfm?image_id=2288 (Дата звернення 01.11.2023)
 44. Erinnerungsabzeichen. *Ehrenzeichen-orden*: web-site. 2023. URL: <https://www.ehrenzeichen-orden.de/erster-weltkrieg/erinnerungsabzeichen-fur-besatzungen-der-heeres-luftschiffe.html> (Дата звернення 01.11.2023)
 45. Erklärung des Generalfeldmarschalls von Hindenburg vor dem Parlamentarischen Untersuchungsausschuß, 18. November 1919. Stenographischer Bericht über die öffentlichen Verhandlungen des Untersuchungsausschusses. Berlin 1919. *100(0) Schlüsseldokumente zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert*: web-site. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0026_dol&object=translation&l=de (Дата звернення 01.11.2023)
 46. «Feierliche Einweihung des preussischen Ehrenmales». *Berliner Tageblatt*. 2 June 1931. S. 1.
 47. Feldpostbrief vom 18. Mai 1915. S. 19. *Europeana 1914-1918*: web-site.
URL:<https://europeana1914-1918.s3.amazonaws.com/attachments/19662/624.19662.original.pdf#page=19>
 48. «Filmspiel und Politik». *Frankfurter Zeitung*. 21 Januar 1931. S. 9.
 49. Friedrich E. Krieg dem Kriege. Neu herausgegeben vom Anti-Kriegs-Museum Berlin Mit einer Einführung von Gerd Krumeich. Berlin: Ch. Links. 2015. 320 s.
 50. Gies L. «Kruzifixus». 1921. *Art Damaged*: web-site. URL: <https://www.artdamagedbook.com/blog/ludwig-gies-kruzifixus-crucified-christ-1921>(Дата звернення 01.11.2023)
 51. Gläser E. Born in 1902. *Wilhelmine Germany and the First World War, 1890-1918*. Vol. 5. Hunger. 1928. *German History in Documents and Image*: web-site.
URL:[https://germanhistorydocs.ghidc.org/pdf/eng/907_Hunger_Ernst%20Glaser%20\(Eng\)_171.pdf](https://germanhistorydocs.ghidc.org/pdf/eng/907_Hunger_Ernst%20Glaser%20(Eng)_171.pdf) (Дата звернення 01.11.2023)

52. Grosz G. «Fit for Active Service! (The Faith Healers)». *Creative Flair*: web-site. URL: <https://creativeflair.org/article/all-about-fit-for-active-service-the-faith-healers-by-george-grosz/> (Дата звернення 01.11.2023)
53. Grundsätze der Deutschnationalen Volkspartei. Berlin, 1920. S. 7.
Digitalisierte Sammlungen der Staatsbibliothek zu Berlin: web-site. URL: https://digital-beta.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN684010798&PHYSID=PHYS_0009&DMDID=DMDLOG_0001 (Дата звернення 01.11.2023)
54. Gürtler D. Zur Geschichte des Bayerischen Offizierkorps. Vom Sterben des Deutschen Offizierkorp. Berlin: E. S. Mittler, 1922. 52 s.
55. Hahmann W. «An die Kurzsichtigen». *Kladderadatsch*. 30 November 1919. S.1.
56. Hannoverscher Kurier. Hannoversches Tageblatt ; Morgenzeitung für Niedersachsen. № 34591. 26 August 1919. S. 2.
57. Hartwig F. Deutsche Geschichte vom Frankfurter Frieden bis zum Vertrag von Versailles 1871-1919. Bonn, 1930. 416 s.
58. Heine T. «Friedenskuss». «*Simplicissimus*». 1919. S. 1.
59. Hessen (Volksstaat). 9 November 1930. Propaganda der NSDAP zum Volkstrauertag. *Webarchiv*: web-site.
URL: <http://digitalisate.hadis.hessen.de/hstad/r%204/3227.jpg> (Дата звернення 01.11.2023)
60. «Hitlers Geheimnis». *Berliner Lokal-Anzeiger*. № 150. 28 März 1924. S. 1.
61. Hitler A. Mein Kampf. München, 1943. 780 s.
62. Hitler A. Rede. 7 Dezember 1930. Stuttgart Rathaus.
63. «Im Gerichtssaal». *Berliner Lokal-Anzeiger*. № 97. 26 Februar 1924. S. 1.
64. «Im Westen 1914». *Die Rote Fahne*. 27 Januar 1931. S. 10.
65. Kaiser Wilhelms Aufruf zum Krieg. *SWR2*: web-site.
URL: <https://www.swr.de/swr2/wissen/archivradio/kaiser-wilhelm-1914-aufruf-zum-krieg-100.html> (Дата звернення 01.11.2023)
66. Kraus K. Reklamefahrten zur Hölle. *Youtube*: web-site, 2015.
67. URL: https://www.youtube.com/watch?v=IbM3K7wrofg&ab_channel=KarlKraus-Topic (Дата звернення 01.11.2023)
68. Lichtspielgesetz. Vom 12. Mai 1920. *documentArchiv*: web-site, 2023.
URL: <http://www.documentarchiv.de/wr/1920/lichtspielgesetz.html> (Дата звернення 01.11.2023)
69. Ludendorff E. Kriegführung und Politik. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1922. 342 s.
70. Ludendorff E. Meine Kriegserinnerungen 1914-1918. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn. 1919. 628 s.

71. Ludendorff E. Vom Feldherrn zum Weltrevolutionär und Wegbereiter Deutscher Volksschöpfung. II. Band: Meine Lebenserinnerungen von 1926 bis 1933. Stuttgart 1951. 431 s.
72. Militärputsch in Berlin? *Die Rote Fahne*. 3 Dezember 1918. S.1.
73. Müller-Meiningen E. Aus Bayerns schwersten Tagen. Berlin/Leipzig, 1923. 347 s.
74. Nationalversammlung. Dienstag, 15 April 1919. Verhandlungen der Nationalversammlung. Band. 327. S. 1052. *Verhandlungen des Deutschen Reichstag*.
[URL:https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_wv_bsb00000011_00323.html](https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_wv_bsb00000011_00323.html) (Дата звернення 01.11.2023)
- 75.«Nieder mit dem imperialistischen Krieg». *Die Rote Fahne*. №1592. 12. Juni 1925. S. 1.
76. Oberst I. «Reichspräsidentenwahl». *Kriegerzeitung*. 22.März 1925. S. 1.
77. Oberst I. «Für unsern Hindenburg!». *Kriegerzeitung*. 26 April 1925. S. 2.
78. Oncken H. Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges. Band 1. Leipzig: Barth, 1933. 870 s.
79. Pacelli E. Gasparri P. 18. August 1920. Dokument Nr. 6012. *Kritische Online-Edition der Nuntiaturberichte Eugenio Pacellis (1917-1929)*: web-site. URL: www.pacelli-edition.de/Dokument/6012. (Дата звернення 01.11.2023)
80. Paimann's Filmlisten 1926.
URL:http://old.filmarchiv.at/efg/filmarchiv/paimann/1926/Paimann_525_2.jpg (Дата звернення 01.11.2023)
81. Philipp Scheidemann gegen die Annahme des Versailler Vertrages. 12. Mai 1919. *German History in Documents and Image*: web-site.
- 82.[URL:https://ghdi.ghidc.org/sub_document.cfm?document_id=3931&language=german](https://ghdi.ghidc.org/sub_document.cfm?document_id=3931&language=german) (Дата звернення 01.11.2023)
83. Preuss H. Gesammelte Schriften. Band 4. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008. 739 s.
84. Reichskriegsministerium. Forschungsamt für Kriegs- und Heeresgeschichte. Die Rückführung des Ostheeres: Darstellung aus den Nachkriegskämpfen deutscher Truppen und Freikorps. Berlin. 1936. 47 s.
85. Rede des deutschen Bundeskanzlers Theobald von Bethmann-Hollweg vor dem Reichstag, 4. August 1914. 2 s.
86. Richtlinien der Deutschen Zentrumspartei. 1922. *German History in Documents and Image*: web-site. URL https://ghdi.ghidc.org/sub_document.cfm?document_id=4629 (Дата звернення 01.11.2023)
87. Schauwecker F. Im Todesrachen, die deutsche Seele im Weltkrieg. 2019.

390 s.

88. Scheer U. Der Mann am Kreuz will uns etwas sagen. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 2015. URL: <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/unterblasphemie-verdacht-der-mann-am-kreuz-will-uns-etwas-sagen-13400164.html> (Дата звернення 01.11.2023)
89. Schlachtfelder-Rundfahrten im Auto! «*Basler Nachrichten*», 1921. URL: <http://www.physiologus.de/r/rundfah.htm> (Дата звернення 01.11.2023)
90. Schlachten des Weltkrieges./ ed. Krafft von Dellmensingen K. Ypern 1914. Band 10. Oldenburg, 1925. 255 s. German History in Documents and Image: web-site.
[URL:https://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC00633954/14/](https://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC00633954/14/) (Дата звернення 01.11.2023)
91. Schoenaich P. «Der Dolchstoß. Legende, nicht Geschichte». *Berliner Tageblatt*. 11.01.1922. S. 1. *Landesarchiv Baden-Württemberg*:web-site.
URL: https://www2.landesarchiv-bw.de/of21/bild_zoom/zoom.php (Дата звернення 01.11.2023)
92. Süddeutsche Monatshefte. «Der Dolchstoß». Heft 7. April 1924. 35 s.
93. Stresemann G. Von der Revolution bis zum Frieden von Versailles: Reden und Aufsätze. Staatspolitischer Verlag, 1919. 228 s.
94. Taut B. JA! Stimmen des Arbeitsrates für Kunst in Berlin. Berlin, 1919. 115 s.
95. «Tessenow baut das Gefallenen-Denkmal». *Berliner Tageblatt*. 30 July 1930. S. 3.
96. Teubners Geschichtliches Unterrichtswerk für höhere Lehranstalten, Lehrbuch der Geschichte für die Mittelstufe, Teil III: Geschichte des deutschen Volkes von 1648 bis zur Gegenwart. / ed. v. H. Pinow. Leipzig/Berlin: Teubner, 1928. 362 s.
97. Treaty of Peace, Between the Allied and Associated Powers and Germany, signed at Versailles, June 28, 1919. *Wikisource*: web-site.
URL:[https://en.wikisource.org/wiki/File:Treaty_of_Peace__Versailles_\(1919\)_Ottawa.djvu](https://en.wikisource.org/wiki/File:Treaty_of_Peace__Versailles_(1919)_Ottawa.djvu) (Дата звернення 01.11.2023)
98. «Vorsatzlicher Landesverrat!». *Deutsche Zeitung*. № 580. 23 December 1924. S. 1.
99. Verbot öffentlicher Lustbarkeiten, Belagerungszustand, Mitglieder fremder Delegationen. *Bundesarchiv*: web-site. URL: https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/19191933/0000/sch/sch1p/kaap1_2/kaap2_72/para3_10.html (Дата звернення 01.11.2023)
100. Vetter K. Wie es kam: Ein Beitrag zur Geschichte des Zusammenbruch. *Berliner Volks-Zeitung*. 25 März 1919. S. 1.

101. Verhandlungen den Reichstag 19 March 1927. *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. 3 Wahlperiode 1924*. Vol. 392. Berlin, 1927. S. 9714.
102. «Verschleierung der historischen Wahrheit durch den Film». *Neue Preussische Kreuz-Zeitung*. 21 Januar 1931. S. 8.
103. Wahl A. Deutsche Geschichte. Von der Reichsgründung bis zum Ausbruch des Weltkriegs (1871-1914). Band 1. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1926. 717 s.
104. «Warum nicht: Nein sagen!». *Deutsche Tageszeitung*. 22 Januar 1919. S. 1.
105. Westfront 1918. *Europeanfilm*: web-site.
[URL:https://www.europeanfilmgateway.eu/detail/Westfront%201918/dk::8da715f9fa4fca8080630b0f1aa2ea5d](https://www.europeanfilmgateway.eu/detail/Westfront%201918/dk::8da715f9fa4fca8080630b0f1aa2ea5d) (Дата звернення 01.11.2023)
106. Wehrgesetz. Vom 23. März 1921. *documentArchiv*: web-site.
 URL: <http://www.documentarchiv.de/wr/1921/wehrgesetz.html> (Дата звернення 01.11.2023)
107. Westfrontfahrt Broschüre. 1930.
 URL: https://lh6.googleusercontent.com/YMuUrEPgLvUOW1fgBRSh80-KiZ4MKWSyoxUW02puLkSf60Fn59XE1xYmn_I4NCiPcbQBqxyE3TSpvHQ6-LgAXk25nrHDqKMIk0w_oGWo2FXb8UauLj-Inusqj-ddjtMPebAG35Qs (Дата звернення 01.11.2023)
108. Ziekursch J. Politische Geschichte des Neuen Deutschen Kaiserreiches, Band 3. Frankfurt, 1930. 339 s.
109. Zimmerle E. Das 3. Württembergische Feldartillerie-Regiment Nr. 49 im Weltkrieg 1914–1918. Stuttgart: Belser 1922. 147 s.
110. Zuckmayer C. «Erich Maria Remarque's All Quiet on the Western Front». *The Weimar Republic Sourcebook*. / ed. A. Kaes, M. Jay, E. Dimendberg. Berkley: University of California Press, 1995. P. 192.
111. Мартинов А. Перша світова війна в сучасній німецькомовній історіографії. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр.* 2016. Вип. 25. С. 396-423.
112. Adair-Toteff C. Max Weber and the Prussian «Geist». *Max Weber Studies*. 2019. Vol. 19, №. 2. P. 225-241.
113. Adamski P. «Glücklich die Stadt, die keine Helden hat». Über Denkmäler in Kassel, Studien der Geschichtswerkstatt am Friedrichsgymnasium. Kassel 1993. 224 s.
114. Alcalde A. War Veterans and Fascism in Interwar Europe. Cambridge University Press, 2017. 326 p
115. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. The World Publishing Company. 1962. 552p.

- URL: <https://cheirif.files.wordpress.com/2014/08/hannah-arendt-the-origins-of-totalitarianism-meridian-1962.pdf>
116. Assmann A. Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999. 240 s.
 117. Assmann J. Collective Memory and Cultural Identity. *Cultural History/Cultural Studies*. Spring - Summer, 1995. №. 65. P. 125-133.
 118. Bandmann C., Hembus J. «Western Front 1918». Classics of German sound film. Munich: Goldmann, 1980. P. 19-21.
 119. Barth B. Europa nach dem Großen Krieg. Die Krise der Demokratie in der Zwischenkriegszeit 1918–1938. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 2016. 361 s.
 120. Bendick R. Die Schulbücher der Feinde Wahrnehmung und Wirkung in Deutschland und Frankreich vor und nach 1918. Internationale Schulbuchforschung. *Erster Weltkrieg und Versailler Vertrag/The First World War and the Treaty of Versailles*. 2000. Vol. 22, No. 3. S. 301-314.
 121. Bergius H. Crisis and the Arts. The History of Dada. Vol. 5. Dada Triumphs! Dada Berlin 1917-1923. Artistry of Polarities, Montages-Metmechanics-Manifestations. Farmington Hills, 2003). 371 p. URL: <https://www.burg-halle.de/~bergius/First-International%20Dada-1920.pdf> (Дата звернення 01.11.2023)
 122. Bessel R. Germany after the First World War. Oxford: Clarendon Press, 1993. 344 p.
 123. Biegert H. Realität und Mythos im Ersten Weltkrieg: Das Beispiel Langemarck/Ypern. *Leviathan*. 2016. Vol. 44, No 1. S. 97-125. Jstor: web-site. URL: <https://www.jstor.org/stable/24886403> (Дата звернення 01.11.2023)
 124. Binneveld, J. M. W. From shell shock to combat stress: a comparative history of military psychiatry. Amsterdam: Amsterdam University Press. 1997. 220 p.
 125. Casey Jude T. Paramilitary organizations in Germany from 1871-1945. Monterey, 2014. 80 p.
 126. Connerton P. How Societies Remember. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 121 p.
 127. Cremer S. G. «Mahnzeichen kontra Totenkult. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Kriegs- und Gefallenendenkmals». 2016. S. 1-13. ART-Dok: web-site. URL: <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/volltexte/2016/4568> (Дата звернення 01.11.2023)

128. Cornelissen C., Weinrich A. German Historiography on World War I, 1914–2019. Writing the Great War: The Historiography of World War I from 1918 to the Present. Berghahn Books, 2021. P. 147-191. *Jstor*: web-site. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1tbhq0p.9?seq=10>
129. Deist W. Hans Delbrück. Militärhistoriker und Publizist. *Militärgeschichtliche Mitteilungen*. 1998. № 57. S. 371-383.
130. Der globale Krieg. Der Erste Weltkrieg und das Kino. 34 s.
131. Diehl J. M. Paramilitary Politics in Weimar Germany. Bloomington: Indiana University Press, 1977. P. 106.
132. Dreyer M., Lembcke O. Die deutsche Diskussion um die Kriegsschuldfrage 1918/19. Duncker & Humblot, 1993. 272 s.
133. Egeler A. Das Denkmal für die Gefallenen des Ersten Weltkriegs in Stuttgart-Münster. Größter Friedenswille im kleinsten Stadtteil. Denkmalpflege in Baden-Württemberg. 2023. S. 39.
134. Eksteins M. War, Memory, and Politics: The Fate of the Film All Quiet on the Western Front. *Central European History*. 1980, Vol.13, №. 1. P. 71.
135. Eschebach I. Öffentliches Gedenken. Deutsche Erinnerungskulturen seit der Weimarer Republik. Frankfurt, 2005. 228 s.
136. Fahrenwaldt M. A. The Knives Are Out. The Reception of Erich Ludendorff's Memoirs in the Context of the Dolchstoß Myth, 1919–1925. *Portal Militärgeschichte*, 2021. 15 s.
137. Forner S. A. War Commemoration and the Republic in Crisis: Weimar Germany and the Neue Wache. *Central European History* / ed. M. Black, M. Zakić. December 2002. Vol. 35, Iss. 4. P. 513 – 549.
138. Fulda B. Press and Politics in the Weimar Republic. Oxford University Press, 2009. 272 p.
139. Griebel A. Das Jahr 1918 im Lichte neuer Publikationen. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1958. Heft 4. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt GmbH. S. 366.
140. Halbwachs M. On Collective Memory / tr. L. A. Coser. Chicago, 1992. 244 p.
141. Hartmann D. Das Erbe des Ersten Weltkrieges. Erinnerungskultur und Denkmäler in der Weimarer Republik und heute. Munich: GRIN Verlag. 2013. *GRIN*: web-site URL: <https://www.grin.com/document/366562>
142. Heinemann U. «Die Last der Vergangenheit: Zur politischen Bedeutung der Kriegsschuld- und Dolchstoßdiskussion». *Die Weimarer Republik* / ed. Bracher, Funke, Jacobson. Düsseldorf, 1987. S. 371-386.

143. Heinemann U. Die verdrängte Niederlage: Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik. Vandenhoeck & Ruprecht, 1983. 362 s.
144. Hilpert F. Das Reichsehrenmal und die Frontkämpfer. Nach authentischem Material der Frontkämpferverbände Reichskriegerbund Kyffhäuser, Reichsbanner, Stahlhelm und Reichsbund jüdischer Frontsoldaten. Berlin 1927. 30 s.
145. Hoegen J. von. Der «Marschall» und der «Gefreite». Visualisierung und Funktionalisierung des Hindenburg-Mythos im «Dritten Reich». *Politische Ikonographie*. 2019. No.1. S. 1-16. URL: <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/8240/von-hoegen.pdf> (Дата звернення 01.11.2023)
146. Hoegen J. von. Der Held von Tannenberg: Genese und Funktion des Hindenburg-Mythos. Böhlau Verlag, 2007. 475 s. *Google Books*: web-site. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=9Js1> (Дата звернення 01.11.2023) UAFFAC&dq=%22der+englische+General+Morris+%22leider+m it+Recht%22&hl=ru&source=gbs_navlinks_s (Дата звернення 01.11.2023)
147. Hopkins N. S. Charisma and Responsibility: Max Weber, Kurt Eisner, and the Bavarian Revolution of 1918. *Max Weber Studies*. 2007. Vol. 7, №. 2. P.185-211.
148. Jacobmeyer W. Das deutsche Schulgeschichtsbuch 1700 – 1945: Die erste Epoche seiner Geistesgeschichte im Spiegel der Vorworte. Band 3: Dokumentation der Vorworte und Lehrbücher 1871 – 1945. Eckert Beiträge, 2013. 1537 s.
149. Julien E. Asymmetrie der Erinnerungskulturen: Der Erste Weltkrieg in Frankreich und Deutschland. Berlin: Forschungsinstitut der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik. 2014. 35 s. URL: <https://d-nb.info/119219876X/34> (Дата звернення 01.11.2023)
150. Kester B. Film Front Weimar: Representations of the First World War in German Films from the Weimar Period (1919-1933). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003. 332 s.
151. Klein C. Die Weltkriegsdramatik der Weimarer Republik – Präsenz, Typen, Themen. Der Erste Weltkrieg in der Dramatik – deutsche und australische Perspektiven / The First World War in Drama – German and Australian Perspectives/ ed. C. Klein, F-J. Deiters. Stuttgart: J. B. Metzler, 2018. S. 7-21.
152. Koselleck R. Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden. *Identität* / ed. O. Marquard, K. Stierle. München, 1996. S. 255–276

153. Koselleck R. Der politische Totenkult: Kriegerdenkmäler in der Moderne. Münster, 1994. 440 s.
154. Kriegerdenkmäler des Ersten Weltkrieg. 2019. 34 s.
155. Krumeich G. Die unbewältigte Niederlage: Das Trauma des Ersten Weltkriegs und die Weimarer Republik. Verlag Herder GmbH, 2021. 331 s.
156. Libero L. de. Rache und Triumph: Krieg, Gefühle und Gedenken in der Moderne. Walter de Gruyter, 2014. 457 s.
157. Ludwig R. «Pflanzt die Säulen des Reichs in die Verwesung der Welt!». Zur Geschichte und Konzeption des deutschen Soldatenfriedhofes Langemarck-Nord. *Burschenschaftliche Blätter*. 2004. Band 119, Nr. 4. S. 117–122.
158. Lurz M. Kriegerdenkmäler in Deutschland. *Weimarer Republik*, 1985. Vol. 4. 308 s.
159. Meier G. «Ein unbekannter regisseur: Martin Berge». *Filmkultur zur Zeit der Weimarer Republik*. / ed. U. Jung, W. Schatzberg. München, 1992. S. 97-105.
160. Mosse G. L. Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars. New York: Oxford University Press, 1990.
161. Murdoch B. Innocent Killing: Erich Maria Remarque and the Weimar Anti-War Novels. German Novelists of the Weimar Republic. Intersections of Literature and Politics. / ed. K. Leydecker. Camden House, 2006. P. 146.
162. The Oxford Handbook of the Weimar Republic. / ed. N. Rossol, B. Ziemann. Oxford University Press. 2022. 1021 p.
163. Mentzel P. An Early Expression of Max Weber's Thoughts on Germany's «War Guilt». *Journal of Contextual Economics: Schmollers Jahrbuch*. Vol. 140, Iss. 2. Berlin, 2020. P. 129–134.
164. Mörike L. Nationale Geschichtspolitik: Der Versailler Friedensvertrag in der 100-jährigen Erinnerung in Schulbüchern aus vier Nationen. Transcript Verlag, 2022. 278 s.
165. Olick J. K., Robbins J. Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*. 1998. Vol. 24. P. 105-140.
166. Palmer J. Memories from the Frontline: Memoirs and Meaning of The Great War from Britain, France and Germany, London: Palgrave Macmillan, 2018. 349 p.
167. Permooser I. Der Dolchstoßprozeß in München 1925. *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte* 1996. Vol. 59. S. 903-927.
168. Pöhlmann M. «Das große Erleben da draußen» Die Reihe Schlachten des Weltkrieges (1921–1930)». Von Richthofen bis Remarque :

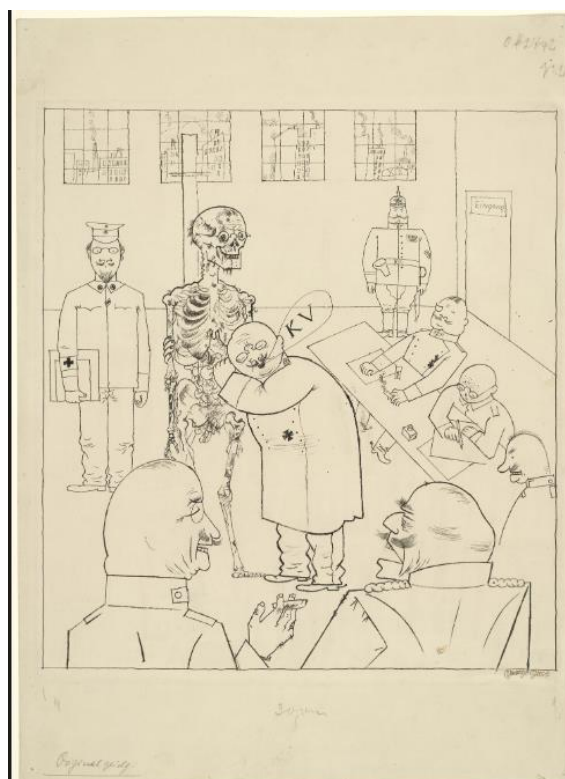
- deutschsprachige Prosa zum I. Weltkrieg. / ed. T. F. Schneider, H. Wagener
Amsterdam: Rodopi, 2003. S. 114-145.
169. Pyta W. Paul von Hindenburg als charismatischer Führer der deutschen Nation. *Charismatische Führer der deutschen Nation*/ ed. F. Möller. München, 2004. S. 109-148.
 170. Rauh Kühne C. Katholisches Milieu und Kleinstadtgesellschaft. Ettlingen 1918–1939. Sigmaringen: Thorbecke, 1991. 453 s.
 171. Rojek S. Versunkene Hoffnungen. Die Deutsche Marine im Umgang mit Erwartungen und Enttäuschungen 1871–1930. Berlin: Walter de Gruyter, 2017. 532 s.
 172. Rühle G. Teater für die Republik 1917–1933. Frankfurt, 1967. S. 861.
 173. Runia E. «De emotie van het congruente». *Feit & Fictie*. 1993. № 2. P. 76-87.
 174. Salewski M. Das Weimarer Revisionssyndrom. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. №2. Bundeszentrale für politische Bildung, 1980. S.14-25.
 175. Saunders T. J. Hollywood in Berlin. American Cinema and Weimar Germany. London, 1994. 348 p.
 176. Schivelbusch W. The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery. 2nd ed. New York: Picador. 2004. 416 p.
 177. Schubert D. Bruno Tauts "Monument des Neuen Gesetzes" (1919). Zur Nietzsche-Wirkung im sozialistischen Expressionismus. Jahrbuch der Berliner Museen. Bd.29/30. 1987/1988. S. S. 241-255. *ART-Dok*: web-site. URL: https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/2989/1/Schubert_Bruno_Tauts_Monument_des_neuen_Gesetzes_1988.pdf (Дата звернення 15.11.2023)
 178. Schlüter M. Reichsschulpolitik zwischen zentralistischer Ambition und föderalistischer Tradition : die Abteilung für Bildung und Schule im Reichsministerium des Innern 1919 -1934. Doctoral thesis. / Münster (Westfalen) Universität, Münster, 2002. 260 s.
 179. Vascik G. S., Sadler M. R. The Stab-in-the-Back-Myth and the Fall of the Weimar Republic: A History in Documents and Visual Sources. New York: Bloomsbury Academic, 2016. 240 p.
 180. Verhey J. Der «Geist von 1914» und die Erfindung der Volksgemeinschaft. Hamburg: Hamburger Edition, 2000. 416 s.
 181. Wackerfuss A. The Myth of the Unknown Storm Trooper: Selling SA Stories in the Third Reich. *Central European History*. 2013. Vol. 46, №. 2. P. 298-324.
 182. Weitz E. D. Weimar Germany : promise and tragedy. Princeton University Press, 2007. 448 p.

183. Wette W. Die militärische Demobilmachung in Deutschland 1918/19 unter besonderer Berücksichtigung der revolutionären Ostseestadt Kiel. *Geschichte und Gesellschaft. Nachkriegsprobleme 1918–1924 im Vergleich*. 1986. S. 63-80. *Jstor*: web-site. URL: <https://www.jstor.org/stable/40185340>
184. Ziemman B. *Contested Commemorations: Republican War Veterans and Weimar Political Culture*. New York: Cambridge University Press, 2013. 328 p.
185. Ziemman B. *War Experiences in Rural Germany: 1914-1923 (Legacy of the Great War)*. Berg Publishers, 2006. 320 p.

ДОДАТКИ

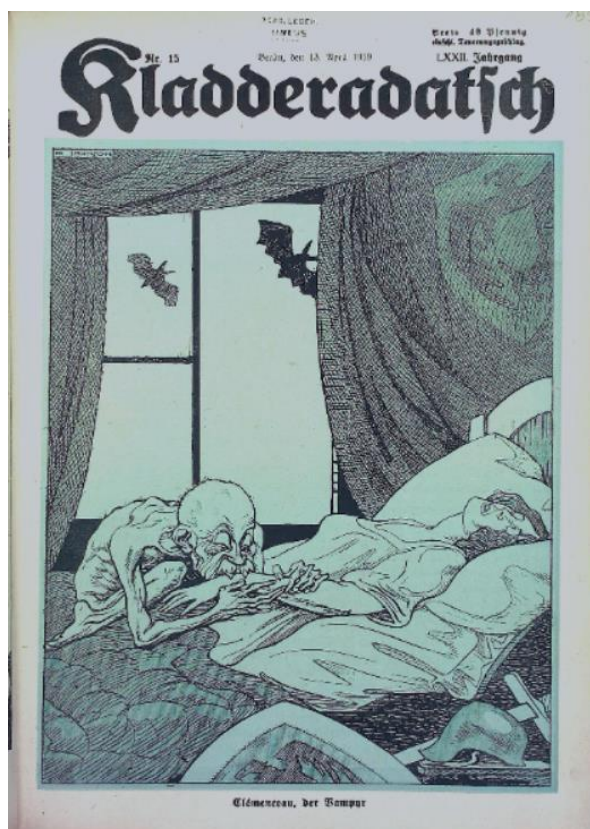
Додаток 1. «Der eiserne Hindenburg in Tiergarten», Berlin, 1915.

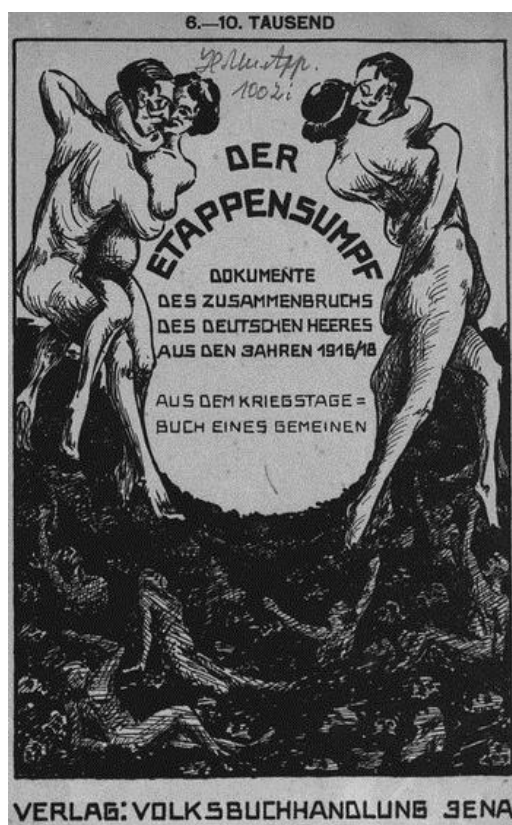
Додаток 2. G. Grosz. *Kriegsverwendungsfähig*, 1918.

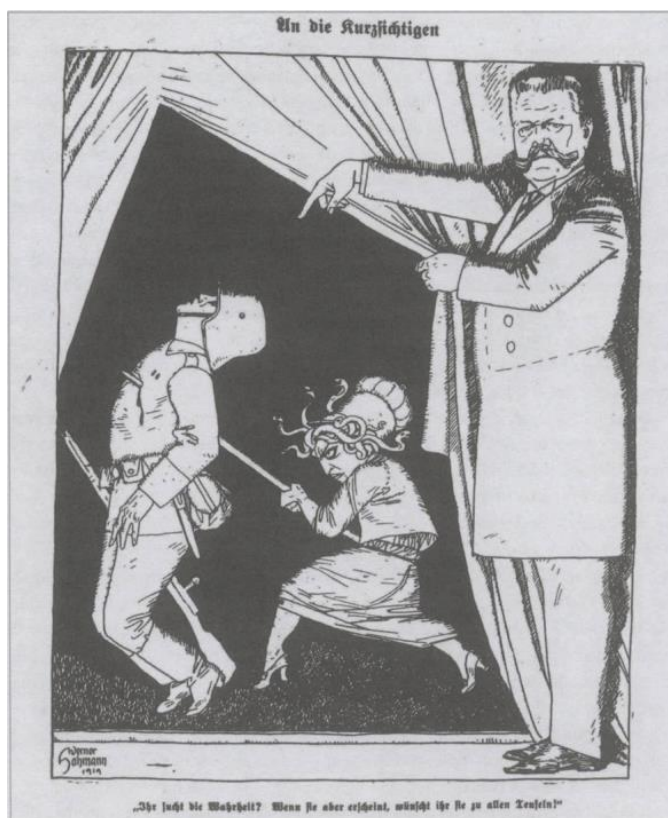
Додаток 3. Thomas T. Heine «Friedenskuss», 1919.

Додаток 4. «Clemenceau-Vampir», 1919.

Додаток 5. «Der Etappensumpf», 1920.

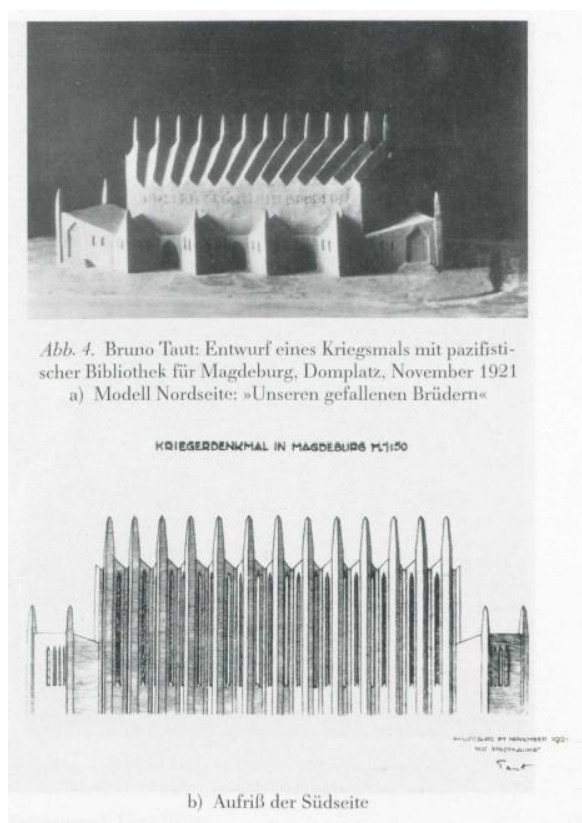
Додаток 6. Hahmann W. «An die Kurzsichtigen», 1919.

Додаток 7. L. Gies «Kruzifixus», 1921.

Додаток 8. G. Goseus. Denkmal für Soldaten des Infanterieregiments Nr. 78
«Herzog Friedrich Wilhelm von Braunschweig», 1922.

Додаток 9. В. Тавт. Das Projekt der Gedenkstätte vor dem Magdeburger Dom, 1921.

Додаток 10. А. Гребер. Kriegerdenkmal in Münster, 1923.

Schlachtfelder-Rundfahrten im Auto!

veranstaltet durch die Basler Nachrichten.

Reklamefahrten vom 25. Sept. bis 25. Okt. zum ermässigten Preis von Fr. 117.-

Unvergeßl. Eindrücke

Keine Paß-Formalitäten!

Anmeldung
bei uns und Ausfüllung eines Fragebogens genügt.

Als Herbstfahrt besond. zu empfehlen!

... Eine Fahrt durch das Schlachtfeldgebiet von Verdun vermittelt dem Besucher den Inbegriff der Grauenhaftigkeit moderner Kriegführung. Es ist nicht nur für das französische Empfinden das Schlachtfeld „par excellence“, auf dem sich letzten Endes der Riesenkampf zwischen Frankreich und Deutschland entschied. Wer immer diesen Abschnitt mit Fort Vaux und Fort Douaumont im Mittelpunkt gesehen hat, wird auf keinem Schlachtfeld des Westens mehr einen so tiefen Eindruck erhalten. Wenn der ganze Krieg Frankreich 1.400.000 Tote gekostet hat, so fiel fast ein Drittel von diesen in dem ein paar Quadrat-Kilometer umfassenden Sektor von Verdun, und mehr als doppelt so stark waren hier die Verluste der Deutschen. In dem kleinen Abschnitt, wo mehr als eine Million, vielleicht 1½ Millionen Menschen verbluteten, gibt es keinen Quadratenmeter Oberfläche, der nicht von den Granaten durchwühlt wurde. Man durchfähre hernach das Gebiet der Argonnen- und Somme-Kämpfe, man durchwandere die Ruinen von Reims, man kehre zurück über St-Mihiel und durch den Priesterwald: alles ist nur die kleinliche Wiederholung von Einzelheiten, die sich bei Verdun zu einem unerhörten großartigen Gesamtbild von Grauen und Schrecken vereinigen ...

600 km Bahnfahrt II. Klasse. Einen ganzen Tag im bequemen Personen-Auto über die Schlachtfelder, Übernachten, erstklassige Verpflegung, Wein, Kaffee, Trinkgelder, Paßformalitäten und Visum von Basel bis wieder zurück nach Basel alles inbegriffen im Preise von 117 Fr. Schweizerwährung.

Infolge sorgfältigster Organisation hat der Reisende von der Abfahrt von Basel bis zur Wiederankunft in Basel nicht mehr das Geringste auszugeben.

Die Basler Nachrichten veranstalten diese Rundfahrt, um jedem Schweizer zum Preise von **117 Franken** Gelegenheit zum Besuche der Schlachtfelder zu geben, in der Weise, dass den Teilnehmern alle Formalitäten und Reise-Schwierigkeiten abgenommen werden.

Die Teilnehmer erhalten nach Einzahlung von Fr. 117 auf Postscheckkonto V5616 Schlachtfelderfahrten der Basler Nachrichten, Basel, ein Ticket, durch das ohne jede weitere Auslage folgendes geboten wird:

Sie fahren im Schnellzug II. Klasse abends von Basel ab.
Sie werden am Bahnhof in Metz abgeholt und im Auto ins Hotel geführt.
Sie übernachten in einem erstklassigen Hotel, Bedienung und Trinkgeld inbegriffen.
Sie erhalten am Morgen ein reichliches Frühstück.
Sie fahren in einem bequemen Personenauto in Metz ab und durch das Schlachtfeldgebiet von 1870/71 (Gravelotte).
Sie besichtigen in Etain unter erklärender Führung das hochinteressante Blockhaus (Quartier des Kronprinzen und Sitz eines grossen deutschen Hauptquartiers).
Sie fahren durch die zerstörten Dörfer ins Festungsgebiet von Vaux mit den riesigen Friedhöfen mit hunderttausenden von Gefallenen.
Sie besichtigen unter Führung die unterirdischen Kasematten des Forts Vaux.
Sie besuchen das Ossuaire (Reinhaus) von Thiaumont, wo die Überreste der nicht agnoszierten Gefallenen fortwährend eingeliefert und aufbewahrt werden.
Sie haben freien Eintritt ins Fort Douaumont.

Sie besuchen die Tranchée des Balonnettes oder des Ensevelis.
Sie fahren am Ravin de la Mort entlang, an den Carrières d'Haudromont und am Train Sauvage vorbei, am Fusse der Côte du Poivre nach Verdun.
Sie erhalten im besten Hotel von Verdun ein Mittagessen mit Wein und Kaffee, Trinkgeld inbegriffen.
Sie haben nach dem Essen Zeit zur Besichtigung des zerschossenen Verdun, der Ville-Martyre.
Sie fahren am Nachmittag zurück durch das schrecklich verwüstete Gebiet von Haudromont und gelangen wieder durch das Kampfgebiet von 1870/71 (Mars-la-Tour, Vionville usw.) nach Gravelotte und Metz.
Sie erhalten in Ihrem Hotel in Metz ein Diner mit Wein und Kaffee, Trinkgeld inbegriffen.
Sie werden nach dem Nachtessen im Auto zur Bahn gebracht.
Sie fahren im Nachtschnellzug II. Klasse zurück nach Basel.
Alles inbegriffen im Preise von 117 Franken bei reichlicher Verpflegung in erstklassigen Gasthäusern.

Jeder Anfragende erhält einen gedruckten Führer mit genauem Reiseprogramm und allen nötigen Anweisungen. Die Fahrten werden jeden Tag ausgeführt. Jedem Teilnehmer ist ein bequemer Platz garantiert.

Anerkennungs- u. Dankschreiben von früheren Reisetteilnehmern liegen in grosser Zahl in unserm Bureau auf.

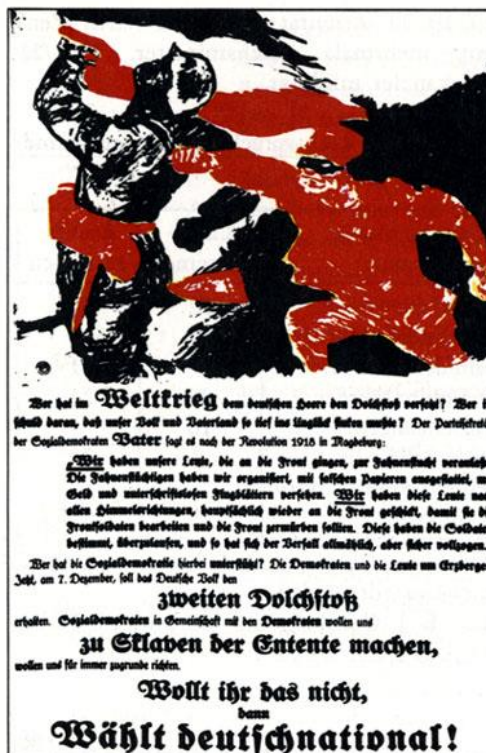
Додаток 11. Програма типу «Schlachtfelder-Rundfahrten im Auto» у газеті «Basler Nachrichten», 1921.

Додаток 12. Н. Шолц. «Vereinigung der Kriegsveteranen», 1921.

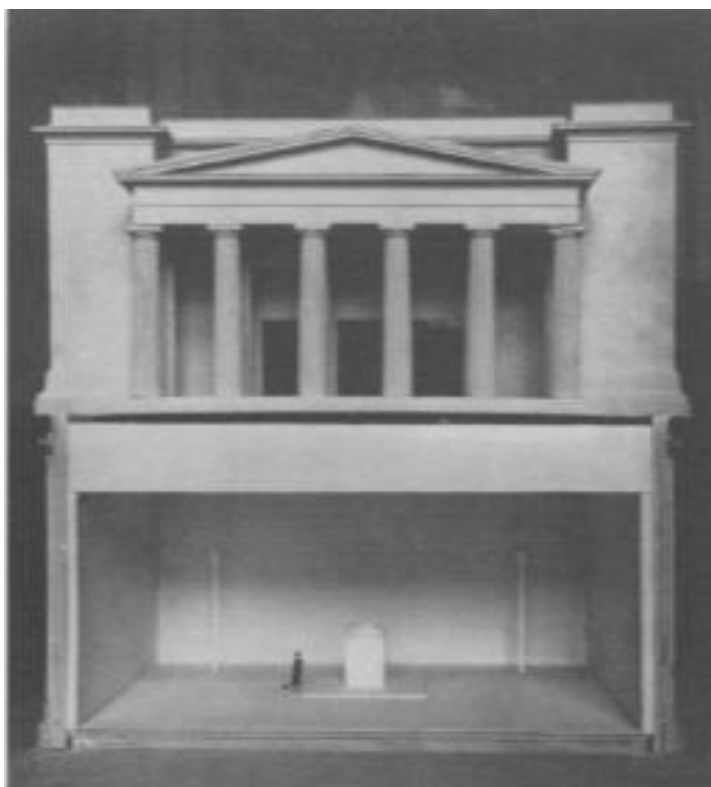
Додаток 13. Виставкова зала ярмарку дадаїстів. Берлін, 1920.

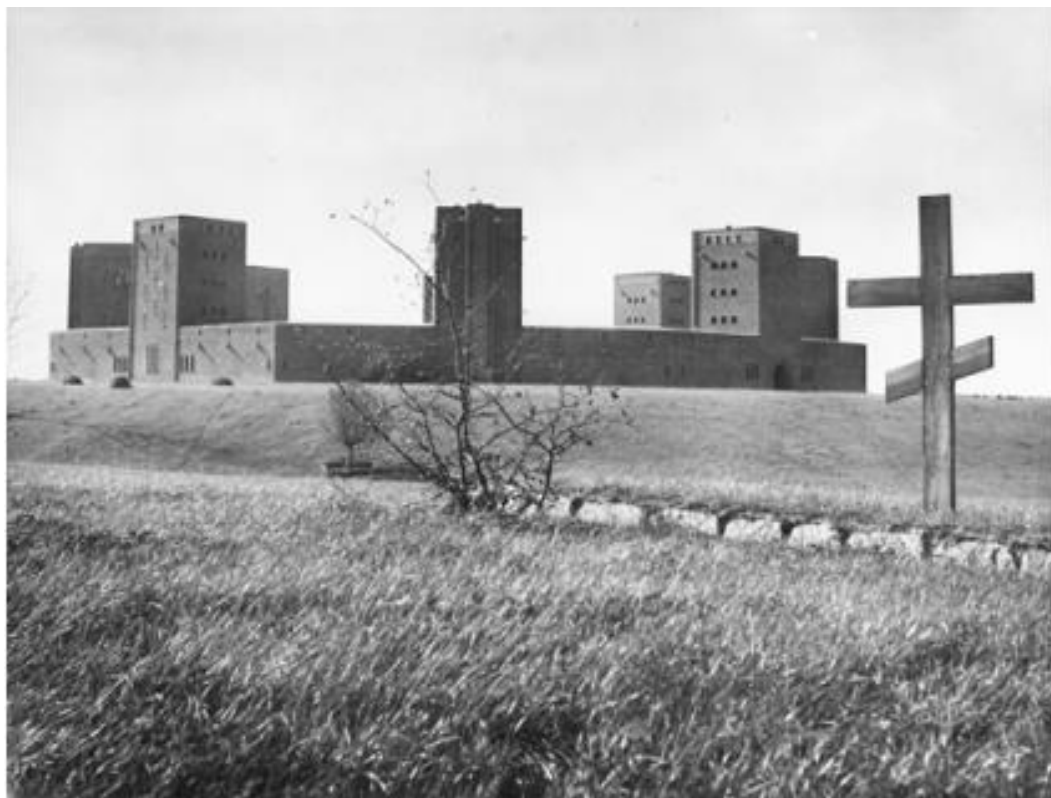
Додаток 14. DNVP Wahlplakate. 1924

Додаток 15. Фрідріх Еберт виступає на національній церемонії вшанування загиблих у війні. Берлін, 3 серпня 1924 р. Фото: G. Pahl.

Додаток 16. Макет проєкту меморіалу у «Neue Wache», 1931.

Додаток 17. Tannenberg-Denkmal, 1930.

Додаток 18. Н. Sautter. «Der Gefallene», 1926.

Додаток 19. F. Dorrenbach. Denkmal für die Gefallenen des Königin Augusta Garde-Grenadier-Regiment Nr. 4, 1924/25.

Додаток 20. Ehrenmal «Innere Festigung», 1928.

Додаток 21. К. Kollwitz. «Trauernde Eltern», 1914–1932.

Reisebüro Westrofa
Walter Bönigk, Dresden-A. 1
Grunaer Straße 15 — Fernruf 13069

Reisetermine:
2. bis 12. Mai - 20. bis 30. Juni - 22. Juli bis 1. August

Zahl der Teilnehmer: Höchstzahl 20 Personen bei jeder Reise.
Verpflegung und Unterkunft: In nur guten Hotels und Restaurants.
Die Verpflegung bestehend aus Frühstück, Mittag- und Abendessen (4 bis 5 Gänge) ist reichlich und gut.

Paßbestimmungen: Jeder Mitreisende muß im Besitz eines gültigen, deutschen Reisepasses sein. Die Teilnehmer erhalten diesen Paß von der Postdirektion ihres Heimatortes. Falls bis zum Frühjahr der Visumsweg für Belgien und Frankreich noch nicht aufgehoben ist, wird das Visum für die einzelnen Pässe von der Westrofa besorgt. Die Fahrtteilnehmer werden jedoch in ihrem eigenen Interesse gebeten, die Pässe umgehend nach hier einzufordern, da zur Erlangung beider Visen durchschnittlich ein Zeitraum von 14 Tagen erforderlich ist. Die Gebühren dafür betragen: Für das belgische Visum 6,75 Mk., für das französische 0,84 Mk., zusammen 7,59 Mk. Dieser Betrag wird mit der Bezahlung des Reisebetrages erhoben.

Gesamtpreis der Reise: Ab Köln bis zurück nach Frankfurt a. Main dritter Klasse 355,— Mk., zweiter Klasse 385,— Mk. einschließlich sämtlicher Kosten für Bahn- und Autofahrten, Übernachtungen, volle Verpflegung, Rundfahrten, Beförderungen, Führungen, Bedienung- und Trinkgeldern, ausgenommen sind nur Getränke.

Anzahlung: 100,— Mk. sind 6 Wochen vor Beginn der Reise anzuzahlen. Der Restbetrag muß 14 Tage vor Reisebeginn im Besitz der Westrofa sein. Bei verspätetem Geldeingang übernimmt die Westrofa keine Gewähr für Platzbelegung.

Gepäck: Zugelassen ist grundsätzlich nur Handgepäck Gewichtsgrenze bis 50 Pfund. Große Koffer, sogenannte Kabinenkoffer reisen auf Kosten des einzelnen Fahrtteilnehmers.

Allgemeines: Die Anzählungs- und Teilnahmeberechtigungsscheine werden auf den Namen des Teilnehmers ausgestellt und sind ohne Genehmigung der Westrofa nicht übertragbar. Tritt ein Fahrtteilnehmer zurück, so behält sich die Westrofa Rückbehaltungsrecht der für den Teilnehmer bisher gekauten Auslagen vor. Die Westrofa ist weder für Verletzung von Leben, Körper und Gesundheit, noch für Verlust und Bekädigung von Gepäck oder sonstigem Eigentum der Reisenden, noch für verspätete Beförderung haltbar. Die Westrofa behält sich das Recht vor, bei Unstimmigkeiten besonderer Umstände das Programm zu ändern oder die Reise abzulegen. In letzterem Falle wird der bereits eingezahlte Betrag ohne jeden Abzug zurückerstattet.

Reisestritt: Die Fahrtteilnehmer werden gebeten, sich am 1. Reisetag spätestens bis 8 Uhr früh im Hotel Minerva, Köln, direkt hinter dem Hauptbahnhof, einzufinden.

Das
Reisebüro Westrofa Walter Bönigk
Dresden-A. 1, Grunaer Straße 15
Fernruf 13069

vermittelt Einzel- und Gruppenreisen nach

sämtlichen
Frontgebieten und Kriegsriedhöfen
Frankreichs und Belgiens.

Eisenbahn-, Schiffs- und Flugkarten nach allen Plätzen des In- und Auslandes zu

amtlichen Preisen, ohne jeden Aufschlag.

Platz- und Bettkarten für Schlafwagen. Schiffskarten des Norddeutschen Lloyd und anderer Schiffsahrtsgesellschaften. Fahrtscheine mit 60-tägiger Gültigkeit. Vermittlung von Hotelzimmern nach allen Ländern der Welt

zu Originalpreisen.

Besorgung von Pässen nach allen Staaten.
Reise-, Unfall- und Reisegepäckversicherung.

Westfrontfahrt

11 Tage-Reise
durch Frankreich und Belgien

1000km im Auto

durch das gesamte ehemalige Kampfgebiet
von Npern bis Verdun

2 1/2 tägiger Aufenthalt in Paris, Versailles usw.

Besuch der deutschen
Kriegsriedhöfe der Westfront

Veranstaltet vom
Reisebüro Westrofa
Walter Bönigk
Dresden-A. 1
Grunaerstr. 15
Fernruf 13069

Додаток 22. Програма типу «Weltfrontfahrt», 1930.

Додаток 23. Кадр з фільму «Westfront 1918», 1930.

Додаток 24. Кадр з фільму «1914. Die letzten Tage vor dem Weltbrand». Сцена з Миколою II (Райнгольд Шюнцель), 1930.

Додаток 25. G. Grosz. «Maul halten und weiter dienen», 1927.

Додаток 26. O. Dix. «Sturmtruppe geht unter Gas vor», 1924.

Додаток 27. О. Dix «Der Krieg», 1929-1932.

Uit de Augustusdagen 1914 – Geestdriftig... waarvoor?...

Aus den Augusttagen 1914. – Begeistert... wofür?...

From the August days of 1914 – Enthusiastic... for what?...

Des jour d'août en 1914 – Enthousiasmés... pour quoi?...

Додаток 28. Е. Friedrich Krieg dem Kriege, 1924.

... voor het „veld van eer.“

... für das „Feld der Ehre“.

... for the "field of honor".

... pour le « champ d'honneurs. »

Додаток 29. E. Friedrich Krieg dem Kriege, 1924.

РЕЗЮМЕ

Дослідження присвячене вивченню процесу конструювання та функціонування пам'яті про Першу світову війну у Веймарській республіці з 1919 по 1933 рр. Особлива увага при розгляді теми присвячена політичним подіям, процесам та соціальним чинникам, які впливали на формування пам'ять про війну. Окремі пункти у роботі присвячені формам інтерпретації війни у суспільно-політичному дискурсі, зокрема, серед політичних партій, ветеранських організацій, меморіальній традиції вшанування полеглих та її особливостям. Також звернено на увагу на висвітлення тематики конфлікту та дискурсах пам'яті, що розгорталися в освітній, науковій та культурній сферах. Важливим аспектом роботи є прослідковування траєкторій формування різних наративів пам'яті та рівня їх популярності серед німецького суспільства на тлі політичних та економічних процесів, що відбувалися протягом 1919–1933 рр. У висновку підкреслено, що наратив, який сформуливали ліві сили, був широко поширеним у перші післявоєнні роки, однак з погіршенням політичної ситуації, відбулася поступова популяризація інтерпретацій правих. Особливо владо такий конструкт пам'яті використали у своїх політичних програмах представники НСДАП.

SUMMARY

The study is dedicated to examining the process of construction and functioning of the memory of the First World War in the Weimar Republic from 1919 to 1933. Special attention, when considering the topic, is devoted to political events, processes, and social factors that influenced the formation of war memory. Separate subsections in the work are dedicated to the forms of interpretation of the war in socio-political discourse, particularly among political parties, veteran organizations and the memorial tradition of commemorating the fallen, including its distinctive features. Attention is also given to the coverage of the conflict and discourses of memory that unfolded in the educational, scientific and cultural spheres. An important aspect of the study is tracing the trajectories of the formation of various narratives of memory and their popularity levels among German society against the backdrop of political and economic processes that occurred during 1919–1933. The conclusion emphasizes that the narrative formed by left-wing forces was widespread in the first post-war years; however, with the deterioration of the political situation, there was a gradual popularization of right-wing interpretations. Representatives of the NSDAP effectively utilized this memory construct in their political programs.